

รายงานฉบับร่าง ยังไม่สมบูรณ์ โปรดอย่าใช้อ้างอิง

กรอบการทำความเข้าใจเรื่องจิตวิญญาณ:

แนวคิดและปรัชญาเพื่อการส่งเสริมและพัฒนาสุขภาวะทางจิตวิญญาณ

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์

สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ (สวสส.)

ความนำ

ในราวหนึ่งทศวรรษเศษที่ผ่านมา ความตื่นตัวต่อเรื่องจิตวิญญาณของชีวิตได้กลายเป็นปรากฏการณ์สากลที่พบเห็นได้ในสังคมต่างๆ ทั่วโลก การแพร่หลายของหนังสือและการเกิดขึ้นของเว็บไซต์ทั้งในแนววิทยาศาสตร์ใหม่ (New Science) แนวอนุรักษ์และแนวฟื้นฟูวัฒนธรรม (neo-traditional) ไม่ว่าจะเป็นโยคะ ชี่กง การแพทย์ทางเลือก สุขภาพองค์รวม และสมาธิภาวนารูปแบบต่างๆ หรือการเกิดขึ้นของแผนงานวิจัยและสถาบันวิชาการที่มุ่งศึกษาค้นคว้าเรื่องเกี่ยวกับจิตวิญญาณและภูมิปัญญาทางศาสนธรรม เช่น Mind & Life Institute, Naropa University Institute of Noetic Science¹ รวมทั้งการเกิดขึ้นของวิทยาการสาขาใหม่ๆ เช่น Transpersonal psychology² Neurotheology³, Deep ecology⁴ หรือแม้แต่ในแวดวงศิลปะและวรรณกรรม การเกิดขึ้นและเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลายของนวนิยาย⁵ ภาพยนตร์⁶ หรือรายการโทรทัศน์⁷ ที่นำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับจิตวิญญาณ ล้วนสะท้อนถึงความพยายามเข้าถึงอีกด้านหนึ่งของชีวิตที่โลกทัศน์แบบวัตถุนิยมได้ละเลยมากกว่า 1 ศตวรรษ

ในสังคมไทยนั้น การตื่นตัวในเรื่องจิตวิญญาณได้ก่อตัวกันมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในกระบวนการร่าง พ.ร.บ. สุขภาพแห่งชาติ ซึ่งขยายกรอบการพิจารณาสุขภาพให้ครอบคลุมไปถึงมิติทางจิตวิญญาณหรือมิติทางปัญญา ซึ่งได้ก่อให้เกิดวิวาทะทางความคิดในเรื่องนี้อย่างไม่เคยมีมาก่อน^{8 9} นอกจากนี้สำนักงานกองทุนสร้างเสริมสุขภาพยังได้ริเริ่มให้การสนับสนุนการพัฒนาสุขภาวะทางจิตวิญญาณ โดยได้มีการดำเนินการโครงการต่างๆ มาแล้วระยะหนึ่ง อย่างไรก็ตาม การทำงานส่งเสริมและพัฒนาสุขภาวะทางจิตวิญญาณยังประสบกับปัญหาอันเกิดจากการขาดความชัดเจนในแง่ของความหมายและกรอบวิธีคิดสำหรับกำหนดแนวทางการทำงานและการประเมินผลให้เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปได้ ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นเรื่องปกติสำหรับการริเริ่มบุกเบิกงานใหม่ ๆ แต่การดำเนินการให้เกิดกรอบแนวคิดที่ชัดเจนขึ้นได้ก็จะช่วยให้ระบบการสนับสนุนและการติดตามประเมินแผนงานโครงการต่าง ๆ เป็นไปได้ อย่างมีประสิทธิภาพและเป็นแบบแผนมากขึ้น

รายงานโครงการทบทวนองค์ความรู้นี้มุ่งเป้าหมายที่การวิเคราะห์ทบทวนแนวคิดและปรัชญาเพื่อการสร้างกรอบการทำความเข้าใจเรื่องจิตวิญญาณในส่วนที่เป็นวิธีคิดในการจัดการแผนงานและการประเมินผลในด้านสุขภาวะทางจิตวิญญาณเป็นสำคัญ จึงไม่ได้เป็นการทบทวนองค์ความรู้เกี่ยวกับจิตวิญญาณโดยรวม¹⁰ แต่จะเน้นการทบทวนประเด็นสำคัญในเชิงวิธีคิดใน ประเด็นดังนี้

- การให้ความหมายของสุขภาวะทางจิตวิญญาณ การให้ความหมายสุขภาวะทางจิตวิญญาณมีความจำเป็นและเป็นไปได้หรือไม่ ในเงื่อนไขหรือบริบทใด หากมีความจำเป็น การนิยาม การอธิบายหรือการให้ความหมายลักษณะใดบ้างที่เป็นไปได้ และเป็นประโยชน์กับการทำงานด้านสุขภาวะทางจิตวิญญาณ

- ปัจจัยกำหนดของสุขภาวะทางจิตวิญญาณ เราสามารถระบุปัจจัยกำหนดสุขภาวะทางจิตวิญญาณได้หรือไม่ หากระบุได้ มีอะไรบ้าง และหากไม่สามารถระบุได้ การทำงานเพื่อสร้างเสริมสุขภาวะทางจิตวิญญาณจะทำได้อย่างไร
- องค์ประกอบของสุขภาวะทางจิตวิญญาณ องค์ประกอบของสุขภาวะทางจิตวิญญาณสามารถแจกแจงได้อย่างไรบ้าง การจำแนกแจกแจงองค์ประกอบแบบต่าง ๆ มีประโยชน์อย่างไร
- ความสัมพันธ์และผลของสุขภาวะทางจิตวิญญาณที่มีต่อสุขภาพโดยรวมของมนุษย์ ความสัมพันธ์ระหว่างสุขภาวะทางจิตวิญญาณกับสุขภาวะมิติอื่น ๆ เช่น สุขภาวะทางกาย ทางใจ และทางสังคมเป็นอย่างไร มีหลักฐานที่แสดงถึงมิติสุขภาวะเหล่านี้ว่าส่งผลต่อกันหรือไม่อย่างไร
- การประเมินสุขภาวะทางจิตวิญญาณ การประเมินสุขภาวะทางจิตวิญญาณควรเป็นอย่างไร ตัวชี้วัดของสุขภาวะทางจิตวิญญาณมีได้หรือไม่ ในเงื่อนไขใด หากมีได้ ตัวชี้วัดนั้น ๆ มีความจำเพาะ ความไว ความเที่ยง และความน่าเชื่อถือได้ในระดับใด

ประเด็นสำคัญที่จะต้องทบทวนคือ นิยามและแนวคิดเรื่องปัจจัยกำหนดมีข้อจำกัดอย่างไรหรือไม่ในการใช้มองการขับเคลื่อนแผนสุขภาพทางจิตวิญญาณ เพราะนิยามที่กำหนดขึ้นอย่างตายตัวและกรอบการวิเคราะห์ปัจจัยองค์ประกอบที่เป็นความสัมพันธ์เชิงสาเหตุและผลลัพธ์ (Cause and effect) ในเชิงเส้น (linear) ตามกระบวนการทัศน์แบบนิวตันนั้น ได้รับการท้าทายจากความรู้ทางวิทยาศาสตร์ควอนตัมฟิสิกส์อย่างถอนรากถอนโคน คำถามจึงมีอยู่ว่าเราจะมียุคใหม่ของการขับเคลื่อนสุขภาวะทางจิตวิญญาณอย่างไร เพื่อที่จะได้เห็นนิยามปฏิบัติการ (operational definition) องค์ประกอบปัจจัยที่ช่วยให้การทำงานมีโอกาสประสบความสำเร็จได้ รวมทั้งตัวชี้วัดที่มักเป็นปัญหาในการบริหารแผนงานด้านสังคมและจิตวิญญาณ

แนวคิดเรื่องตัวชี้วัดก็จำเป็นต้องมีการทบทวนให้เกิดความชัดเจนว่า ในเงื่อนไขอย่างไรบ้างที่เราสามารถกำหนดตัวชี้วัดขึ้นได้ ในเชิงทฤษฎีของการประเมินผลนั้น ตัวชี้วัดเป็นเพียง Parameter หรือ Proxies สำหรับการอนุมานไปสู่สิ่งที่เราต้องการทราบซึ่งเราไม่สามารถวัดได้โดยตรงตามวิธีการแบบนิรนัย (Deductive) นั้นย่อมาหมายความว่าตัวชี้วัดต่าง ๆ ล้วนจะต้องมีทฤษฎีมาเป็นตัวชี้นำกำกับเป็นเบื้องต้นก่อนทั้งสิ้น การประมวล วิเคราะห์ และสังเคราะห์องค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องให้สามารถตอบคำถามต่าง ๆ เช่น เรื่องค่านิยม ปัจจัยกำหนด หรือตัวชี้วัดนี้จะทำให้แนวทางการทำงานสร้างเสริมสุขภาวะทางจิตวิญญาณมีความชัดเจน จึงนับได้ว่าเป็นภารกิจแรก ๆ ของการจัดการความรู้ที่ต้องดำเนินการเพื่อเป็นรากฐานในการขับเคลื่อนงานในด้านนี้ต่อไปในอนาคต

บทความนี้จะเริ่มนำเสนอโดยทบทวนข้อจำกัดของความพยายามในการสร้างกรอบแนวคิดที่ชัดเจนด้านจิตวิญญาณ จากนั้นจะเป็นการถกในประเด็นที่สำคัญครอบคลุมทั้งห้าหัวข้อเป็นลำดับไป

ข้อจำกัดการสร้างกรอบแนวคิดจิตวิญญาณ

จิตวิญญาณกับความท้าทายของยุคสมัย

แนวคิดที่เกิดขึ้นและคลี่คลายในสังคมล้วนสืบเนื่องมาจากเหตุปัจจัยทางสังคม กระแสความตื่นตัวต่อมิติทางจิตวิญญาณนั้นนอกจากจะเป็นผลของบริบททางประวัติศาสตร์ในแต่ละยุคสมัยแล้ว ยัง

เป็นผลของการต่อสู้ ต่อรอง รวมทั้งการตอบโต้กันระหว่างแนวคิดที่แตกต่างหลากหลาย ความตื่นตัวต่อมิติจิตวิญญาณที่เกิดขึ้นในแนวปรัชญาแบบโรแมนติกซึม (Romanticism) ในเยอรมันเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของการต่อต้านการลดทอนคุณค่าความเป็นมนุษย์ของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเป็นสมัยใหม่ในยุคแห่งเหตุผลและวัตถุนิยมกลไก การเข้าใจแนวความคิดเรื่องจิตวิญญาณในแต่ละยุคจึงจำเป็นต้องเข้าใจบริบททางสังคมและความตึงเครียดทางความคิดที่ดำรงอยู่ในแต่ละยุคสมัย

ในสถานการณ์ปัจจุบันอาจกล่าวได้ว่า ความตื่นตัวในมิติทางจิตวิญญาณนั้น ส่วนหนึ่งเป็นกระแสนับถือกับวิทยาศาสตร์วัตถุนิยมกลไกที่ได้พัฒนาไปจนลดทอนความสลบซับซ้อนของชีวิตลงเหลือเพียงปรากฏการณ์ชีวเคมีหรือพันธุกรรมจนทำให้เกิดการตั้งคำถามกับกระบวนทัศน์วิทยาศาสตร์แบบเดิม¹¹ ในขณะเดียวกัน กระแสความตื่นตัวในเรื่องของความเป็นองค์รวม ตลอดจนกระแสภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกิดขึ้นในประเทศต่าง ๆ ยังเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการทวนกลับไปแสวงหาอัตลักษณ์ของความเป็นท้องถิ่นเพื่อต่อต้านกระแสโลกาภิวัตน์และทุนนิยมโลกที่มีลักษณะกดทับอัตลักษณ์ของท้องถิ่นอย่างรุนแรงในปัจจุบันอีกด้วย¹² ความตื่นตัวต่อการแสวงหาทางเลือกสุขภาพหรือทางเลือกของชีวิตใหม่ ๆ ยังได้รับแรงกระตุ้นอย่างสำคัญจากการปฏิวัติเทคโนโลยีการสื่อสาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกิดขึ้นของอินเทอร์เน็ตซึ่งได้เปิดโอกาสให้ความรู้นอกกระแสหลักได้มีโอกาเผยแพร่และมีพื้นที่ที่ผู้คนจากสังคมต่าง ๆ

ความท้าทายจากวิทยาศาสตร์กระบวนทัศน์ใหม่

ในขณะเดียวกันวิทยาศาสตร์ในกระบวนทัศน์เดิมก็กำลังต่อสู้กับข้อจำกัดที่ได้ค้นพบ ไม่ว่าจะเป็นความพยายามที่จะบูรณาการทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ 2 สาย อันได้แก่ ทฤษฎีสัมพัทธภาพที่ไอน์สไตน์ได้นำเสนอเกี่ยวกับทฤษฎีควอนตัมฟิสิกส์ของนิล บอห์ร์ที่ยังไม่สามารถหาเอกภาพของทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ที่ครอบคลุมปรากฏการณ์ทั้งในระดับต่ำกว่าอะตอม (Quantum Physics) ไปจนกระทั่งถึงปรากฏการณ์ในระดับจักรวาล (Astrophysics) ในความพยายามที่จะสร้างทฤษฎีที่อธิบายได้อย่างครอบคลุมจักรวาล (Theory of Everything)¹³ นี้ ได้ทำให้กระบวนทัศน์เดิมถูกท้าทาย และเปิดโอกาสให้ความตื่นตัวในการมองความเป็นจริงที่แตกต่างออกไปจากกระบวนทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ได้ก่อกำเนิดขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง

ในท่ามกลางกระแสความตื่นตัวดังกล่าวนี้องค์ที่มีมิติทางจิตวิญญาณของชีวิตได้รับความสนใจมาอย่างต่อเนื่อง ในขณะที่ความตื่นตัวในเรื่องจิตวิญญาณเกิดขึ้นอย่างแพร่หลาย กระแสความสนใจที่จะศึกษาค้นคว้าหรือจะทำความเข้าใจความกระจ่างชัดต่อมิติจิตวิญญาณในทางวิชาการก็เกิดขึ้นควบคู่ไปด้วย นอกเหนือจากหนังสือ เอกสาร และข้อมูลเว็บไซต์ที่ส่งเสริมการศึกษาค้นคว้าเรื่องราวในด้านจิตวิญญาณในลักษณะต่าง ๆ กันแล้ว กระบวนการศึกษาวิจัย และแผนงาน โครงการที่เกี่ยวข้องกับจิตวิญญาณก็ได้เกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง ในท่ามกลางความพยายามที่จะส่งเสริมหรือทำความเข้าใจเรื่องจิตวิญญาณนี้เองที่ก่อให้เกิดความจำเป็นในการพัฒนากรอบแนวความคิดและการนิยามความหมายของจิตวิญญาณเพื่อทำความเข้าใจกับมิติที่ลึกลับนี้ให้เป็นที่กระจ่างชัดขึ้น

ปัญหาในการนิยามและการให้ความหมาย

ปัจจุบันมีความพยายามนำเสนอ นิยาม ความหมาย หรือกรอบแนวคิดเรื่องจิตวิญญาณโดยนักคิดและนักเขียนต่าง ๆ ทั้งในประเทศไทยและในระดับสากลและมีการทบทวนความรู้ในด้านต่าง ๆ ที่เกี่ยว

ข้องกับสุขภาวะทางจิตวิญญาณอย่างต่อเนื่อง¹⁴ แต่หากพิจารณาจากงานศึกษาที่มีอยู่ ก็จะพบว่า กระบวนการแสวงหาความหมายจิตวิญญาณที่เป็นอยู่มีปัญหาสำคัญ ๆ อยู่ 5 ประการด้วยกัน คือ

- ๑) ความพยายามที่จะหาคำนิยามจิตวิญญาณที่เป็นอยู่ มิได้ให้ความสนใจกับบริบททางประวัติศาสตร์ จึงเป็นไปโดยขาดความเข้าใจว่า ความหมายของแนวคิดหนึ่ง ๆ นั้นสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับบริบททางประวัติศาสตร์ เพราะโดยพื้นฐานแล้ว การนิยามเป็นการให้ความหมายของสิ่งหนึ่ง ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องอย่างแยกไม่ออกจากการให้คุณค่าที่สังคมมีต่อสิ่งนั้น ๆ และเมื่อเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการให้คุณค่าจึงขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางสังคมและยุคสมัย เราจึงพบเห็นได้ว่า มิติทางจิตวิญญาณนั้นปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ ศาสนาและปรัชญาแนวคิดต่าง ๆ ในลักษณะที่มีการตีความแตกต่างกันไป นิยามหรือความหมายของคำที่แตกต่างกันนี้ สะท้อนเงื่อนไขทางสังคมและสัมพันธ์ไปกับบริบททางประวัติศาสตร์อย่างแยกไม่ออก นิยามที่ไร้กาลเวลาและเป็นอิสระจากประวัติศาสตร์จึงไม่สามารถจะมีได้
- ๒) ความพยายามที่จะนิยามหรือค้นหาความหมายของจิตวิญญาณที่เป็นอยู่ละเอียดที่จะทำความเข้าใจถึงธรรมชาติของการนิยาม การนิยามหรือการหาคำจำกัดความนั้นในทางปรัชญาถือเป็นส่วนหนึ่งทางวิชาตรรกศาสตร์ ซึ่งแนวคิดทางตรรกศาสตร์สมัยใหม่ที่เรารู้จักนี้มีรากฐานจากปรัชญาตะวันตกตามแบบอย่างของอริสโตเติลเป็นสำคัญ โดยมีปรัชญาพื้นฐานที่ยึดถือว่า สรรพสิ่งสามารถจำแนกแยกแยะและจัดแบ่งเป็นหมวดหมู่แยกขาดจากกันอย่างชัดเจน สิ่งต่าง ๆ ล้วนมีสาระอันเป็นคุณสมบัติเฉพาะที่ทำให้เราจัดระเบียบให้แยกออกจากสิ่งอื่นที่เหลือได้ การนิยามซึ่งเป็นการจำกัดความหมายให้มีขอบเขตที่ชัดเจนจึงสามารถทำได้ในปริบทที่ง่ายแก่การจำแนกแยกแยะ การจำกัดความหมายของจิตวิญญาณอาจมีปัญหาเกี่ยวกับธรรมชาติของการนิยามในแง่ที่ว่า มิติทางจิตวิญญาณนั้น อาจจะถือได้ว่าเป็นมิติที่มีความสลับซับซ้อน ยากต่อการที่จะจำกัดความลงเพื่อให้เหลือความหมายที่จำกัดในแง่ใดแง่หนึ่งได้
- ๓) ความพยายามที่จะทำความเข้าใจกับความหมายของมิติทางจิตวิญญาณนั้นถูกจองจำอยู่ภายใต้วิธีคิดแบบทวิลักษณ์ ซึ่งหมายความว่า ขบวนการถกแถลงให้ได้มาซึ่งนิยามความหมายของจิตวิญญาณนั้นมักจะถูกจุดรั้งด้วยข้อความคิดที่เป็นคู่ตรงข้าม ไม่ว่าจะเป็นข้อความคิดแบบตะวันออกและตะวันตก (East vs. West) แบบศาสนาและไม่ใชศาสนา (Religious vs secular) หรือวิธีคิดแบบศาสนาหนึ่งที่อยู่ตรงข้ามกับศาสนาอื่น ๆ ที่เหลือ ซึ่งในวาทกรรมแบบทวิลักษณ์นั้นส่วนใหญ่มักมุ่งสถาปนาข้อใดข้อหนึ่งของทวิภาวะให้อยู่เหนือหรือข่มทับข้อที่เหลือ ถึงแม้ว่าปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้จะถือได้ว่าเป็นเรื่องปกติ เพราะการนิยามแท้ที่จริงแล้วมิได้แยกออกจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจ¹⁵ แต่การติดกับดักคู่ตรงข้ามนี้ทำให้เราไม่สามารถเข้าใจความซับซ้อนของมิติทางจิตวิญญาณที่ไปพ้นจากการแบ่งขั้วได้
- ๔) ขาดความเข้าใจความสัมพันธ์ของภาษาและความเป็นจริง ความพยายามที่จะหาคำนิยามในปัจจุบันนั้นถือเอาแนวคิดแบบปฏิฐานนิยมที่ถือว่า ภาษานั้นเป็นเพียงตัวสื่อไปถึงความจริงที่

ดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระนอกเหนือไปจากความรู้ของมนุษย์ หมายความว่า สิ่งที่เราเรียกว่าจิตวิญญาณนั้นมีอยู่และดำรงอยู่โดยไม่เกี่ยวข้องกับจิตรับรู้และภาษาของมนุษย์ โดยภาษาของเราเป็นเพียงตัวกลางที่จะสื่อไปถึงความเป็นจริงที่ดำรงอยู่ล่วงหน้าแล้ว ในแง่นี้ทำให้เราละเอียดซื่อเท็จจริงที่ว่า ภาษา (หรือคำเรียกชื่อสิ่งหนึ่ง) นั้นมีฐานะสำคัญในการสถาปนาความเป็นจริง เพราะความเป็นจริงในทางสังคมนั้นแท้ที่จริงเป็นสิ่งที่ถูกสถาปนาขึ้นด้วยน้ำมือของภาษา การพยายามหาความหมายดั้งเดิมหรือความหมายที่แท้นั้นมักหลงลืมข้อเท็จจริงที่ว่า การนิยามหรือการให้ความหมายใหม่จึงเป็นประดิษฐกรรมที่สังคมมนุษย์ใช้สร้างความเป็นจริงใหม่ ๆ เสมอมา ในขณะเดียวกัน ภาษาก็อาจเป็นข้อจำกัดในการเข้าถึงหรือสะท้อนความจริงและก็อาจเป็นเครื่องเผยแสดงเค้าร่างของความจริงที่ภาษาเองก็มีอาจเป็นตัวแทนได้อย่างสมบูรณ์

- ๕) ความพยายามหาคำนิยามของจิตวิญญาณยังมีปัญหาในเรื่องความเป็นสากลของความหมาย เมื่อคำในจารีตความรู้หนึ่งถูกนำมาแลกเปลี่ยนหรือสื่อสารข้ามวัฒนธรรม คำนั้น (ซึ่งมีความหมายเกี่ยวข้องกับแนวคิดและคำอื่น ๆ ที่ดำรงอยู่ในวัฒนธรรมเดียวกัน) จะถูกนำเข้ามาสู่สนามความหมายใหม่ในอีกภาษาหนึ่งซึ่งมีคำและความคิดอื่น ๆ ดำรงอยู่ก่อนแล้ว และส่งผลกระทบต่อระบบการให้ความหมายของคำอื่น ๆ เหล่านั้นให้ปั่นป่วนและเปลี่ยนย้ายตำแหน่งที่ทางและความสัมพันธ์เดิมของมัน¹⁶ ความหมายของคำหนึ่ง ๆ ย่อมสัมพันธ์กับคำอื่น ๆ ในระบบภาษาและวัฒนธรรม นิยามจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ไม่ได้นอกชุมชนภาษา (Language community) การแสวงหาความหมายสากลจึงเป็นไปได้ต่อเมื่อมีภาษา/วัฒนธรรมหนึ่งสถาปนาตนเองอยู่เหนือภาษา/วัฒนธรรมอื่น ๆ ที่เหลือเท่านั้น

เพื่อให้จะให้กระบวนการนิยามความหมายและการพัฒนารอบแนวคิดในการศึกษาขั้นนี้ก้าวพ้นไปจากข้อจำกัดดังกล่าวได้บ้าง ในงานชิ้นนี้จะเริ่มต้นด้วยการนำเสนอประวัติศาสตร์ของแนวคิดเรื่องจิตวิญญาณอย่างสั้น ๆ เพื่อชี้ให้เห็นว่า แนวคิดเรื่องจิตวิญญาณนั้นเป็นผลของการมีปฏิสัมพันธ์กันระหว่างจารีตความรู้ที่หลากหลายของภูมิปัญญาทั้งตะวันตกและตะวันออก และยังในสถานการณ์ปัจจุบันที่การสื่อสารเชื่อมโยงทั่วโลกเข้าด้วยกันแล้ว จิตวิญญาณจึงเป็นแนวคิดที่เราจะทำความเข้าใจอย่างลึกซึ้งไม่ได้ หากไม่ได้พิจารณาจากการเผชิญหน้ากันของอารยธรรมหลากหลายกระแสที่ได้ทำให้วิถีคิดเกี่ยวกับจิตวิญญาณในปัจจุบันมีลักษณะเฉพาะของตนเอง

ประวัติศาสตร์สังเขปของแนวคิดเรื่องจิตวิญญาณ

หากเราจะยึดถือเป็นเบื้องต้นว่า ถึงแม้คำว่า จิตวิญญาณ มีความหมายได้หลายลักษณะแตกต่างกันตามวัฒนธรรม ศาสนา ภาษาและประวัติศาสตร์ แต่ก็อาจกล่าวได้ว่าแนวคิดเกี่ยวกับจิตวิญญาณในหลากหลายจารีตความรู้ในแต่ละยุคของประวัติศาสตร์นั้นมีลักษณะร่วมกันบางประการ เช่นเดียวกับคำว่า ความรัก มิตรภาพ ความงาม ซึ่งย่อมมีการนิยามได้แตกต่างกันในต่างภาษาและวัฒนธรรม แต่เราก็ปฏิเสธไม่ได้ว่า “สิ่ง” เหล่านี้ที่มีปรากฏอยู่ในทุกวัฒนธรรมของมนุษย์นั้นมีลักษณะที่เราพอจะอนุมานได้ว่ามีความคล้ายคลึงสอดคล้องหรือพ้องกันอยู่ในความต่าง เพื่อให้การสืบสาวเค้าโครงความ

คิดกว้าง ๆ เกี่ยวกับจิตวิญญาณในประวัติศาสตร์เป็นไปได้ ในที่นี้จะถือกรอบที่กว้างและรวมเอาความคิดต่าง ๆ (Inclusive) เข้าไว้ก่อนเป็นหลัก โดยถือว่าจิตวิญญาณเป็นส่วนหนึ่งของแนวคิดที่ปฏิเสธการลดทอนชีวิตและจักรวาลให้เป็นแค่เพียงปรากฏการณ์ทางกายภาพล้วน ๆ

หากเราถือว่า นอกจากโลกในแบบโลกียวิสัยแล้วมนุษย์ยังสามารถเข้าถึงสิ่งที่เหนือหรือพ้นไปจากโลกแห่งวัตถุหรือโลกุตระธรรมได้ ซึ่งเป็นรากฐานวิธีคิดที่สอดคล้องคล้ายคลึงกันระหว่างศาสนาต่าง ๆ เราก็อาจพอจะอุปมาว่ามนุษย์มีมิติของชีวิตที่อาจเรียกรวม ๆ ในขั้นต้นว่า “จิตวิญญาณ” ซึ่งเป็นความเป็นไปได้ของวิถีแห่งการดำเนินชีวิตที่ถือกันว่าประเสริฐ และเรื่องจิตวิญญาณนี้เป็นกระแสความคิดที่มีมาอย่างต่อเนื่องตลอดประวัติศาสตร์มนุษย์ โดยมีจุดสูงสุดของจารีตความรู้ที่ให้ความสำคัญกับมิติทางจิตวิญญาณคือศาสนธรรมต่าง ๆ เกิดขึ้นในราว 3,000 ปีก่อน ซึ่งเป็นยุคที่ศาสนาและคำสอนในศาสนาต่าง ๆ กำเนิดขึ้นไล่เลี่ยกัน แม้ว่าในจารีตความรู้ทางด้านศาสนาที่แตกต่างกันเหล่านี้ จะไม่ได้ใช้คำที่มีความหมายเช่นเดียวกับคำว่าจิตวิญญาณในปัจจุบัน แต่ว่าจารีตความรู้ทางด้านศาสนธรรมเหล่านี้ล้วนแต่กล่าวถึงชีวิตอันประเสริฐที่ไปพ้นจากเงื่อนไขทางวัตถุเป็นสำคัญ

การนิยามหรือให้ความหมายของ “ชีวิตอันประเสริฐ” ในจารีตความรู้ทางศาสนธรรมเหล่านี้ย่อมสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับแนวคิดการอธิบายความเป็นจริงในระบบความคิดนั้น ๆ หากพิจารณาอย่างกว้าง ๆ เราอาจอาศัยข้อเสนอของสุวรรณา สถาอานันท์¹⁷ ที่ได้จำแนกแนวคิดจิตวิญญาณตามลักษณะการอธิบายความจริงออกเป็น 3 ลักษณะที่แตกต่างกัน คือ

แบบที่ 1 เป็นแนวคิดแบบนับญาติกับธรรมชาติ เป็นทัศนะในสังคมดั้งเดิมที่ให้ความสำคัญกับการจัดความสัมพันธ์ที่ถูกต้องดังที่สุวรรณาได้อ้างถึงคำกล่าวของหัวหน้าเผ่าอินเดียนแดงที่กล่าวกับพวกจักรวรรดินิยมอเมริกันที่เข้ามาบุกรุกครอบครองผืนดินของเขาว่า

“พวกท่านอาจซื้อขายผืนฟ้าได้ ความอบอุ่นของผืนดินเหล่านี้เล่า ซื้อขายได้หรือ สำหรับเราความคิดเช่นนั้นช่างเป็นความคิดที่ประหลาดนัก ทุกอนุภาพของผืนพิภพเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของประชาชนของข้าพเจ้า ในทุกประกายของใบสนในทุกเม็ดทรายของชายฝั่ง ในทุกเกล็ดหมอกในป่าไม้สีดำ ทุก ๆ เสียงร่ำร้องฮือฮอนของหมู่แมลง สิ่งเหล่านี้ล้วนศักดิ์สิทธิ์และสูงค่าในห้วงความทรงจำ... และในประสบการณ์ของประชาชนของข้าพเจ้า น้ำหล่อเลี้ยงซึ่งซึมซาบอยู่ในลำต้นไม้ได้หล่อเลี้ยงความทรงจำของคนแดงไว้ ผิวน้ำซึ่งส่องประกายเคลื่อนไหวเบาอยู่ในลำธารและในแม่น้ำ มันมิได้เป็นเพียงน้ำเท่านั้น หากแต่เป็นสายเลือดของบรรพบุรุษ แม่น้ำคือพี่ชายของเรา มันช่วยดับกระหาย มันช่วยหนุนส่งเรือแคนูและให้ลูกหลานได้ดื่มกิน”

วิธีการคิดแบบนี้คือการเข้าใจจิตวิญญาณในความหมายที่ว่า ชีวิตของมนุษย์เชื่อมต่อกับโลกธรรมชาติทั้งหมดในฐานะเป็นญาติกัน น้ำไม่ใช่แค่สายน้ำแต่เป็นสายเลือดของบรรพชน นอกเหนือจากโลกที่ปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรม ซึ่งเป็นเพียงความจริงส่วนหนึ่งแล้ว สรรพสิ่งยังมีความจริงที่ไม่ปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรม โลกแห่งธรรมชาติมีชีวิตจิตใจ มีเลือดเนื้อ มีความศักดิ์สิทธิ์ เจกเช่นเดียวกันกับชีวิตมนุษย์ ทัศนะแบบแรกนี้เป็นการมองธรรมชาติในลักษณะที่เปรียบเสมือนบุคคลหรือบุคลาธิษฐานของอำนาจเหนือธรรมชาติที่เราสามารถนับญาติหรือถือเป็นสายเลือดของบรรพบุรุษได้ ซึ่งปรากฏเป็นสัญลักษณ์ที่แตกต่างกันในแต่ละวัฒนธรรม ในคติพื้นบ้านไทยก็อาจจะเป็นเทพหรือเทวดา เช่น รุกขเทวดา แม่โพสพ ผี หรือ เทวาอารักษ์ต่าง ๆ

แบบที่ 2 เป็นแนวคิดแบบพระเจ้าสร้างโลก กล่าวคือเป็นทัศนะที่ถือว่าพลังเหนือธรรมชาติ เป็นที่มาของโลกที่เราเห็น แนวคิดดังกล่าวปรากฏเด่นชัดในศาสนาแบบเอกเทวนิยมทั้งหลาย เช่น คริสต์ อิสลาม และยิวที่อธิบายว่าสรรพสิ่งก่อกำเนิดขึ้นโดยเจตจำนงของอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ หรือพระเจ้า ธรรมชาติจึงเป็นสิ่งที่สร้างของพระเจ้าและพระเจ้าผู้สร้างมีอำนาจเหนือสรรพสิ่ง ในทัศนะแบบ ยิว-คริสเตียนนั้นถือว่ามนุษย์เป็นนายเหนือธรรมชาติ เพราะพระเจ้าทรงเป็นผู้สร้างมนุษย์ขึ้นตามพระ ฉายาของพระองค์ และทรงสร้างทุกสรรพสิ่งและทรงมอบพันธะ หน้าที่และอำนาจในการดูแลทุกสรรพสิ่ง ให้แก่มนุษย์ เป้าหมายสุดท้ายของวิถีคิดแบบนี้ชีวิตทางจิตวิญญาณที่สูงส่งที่สุดคือ ชีวิตที่ไปรวมและ รวมเป็นหนึ่งเดียวกับพระเจ้า

แบบที่ 3 เป็นแนวคิดแบบพุทธศาสนา เป็นการอธิบายให้เห็นว่าธรรมชาติเป็นผลของเหตุ ปัจจัยที่ประกอบกันขึ้นเป็นสรรพสิ่งอันมีกระบวนการทางจิตที่ทำให้เราเห็นหรือเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ตามการ ประจักษ์ของจิตอยู่ ทัศนะดังกล่าวจึงถือว่า สิ่งต่าง ๆ ดำรงอยู่และเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาด้วยเหตุ ปัจจัย ทั้งในส่วนที่เป็นรูป (วัตถุ) และนาม (จิต) การเข้าถึงชีวิตอันประเสริฐเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อเราจัด ตัณหากับอวิชชาที่ทำให้เราไม่สามารถเข้าใจและเห็นธรรมชาติอย่างถ่องแท้เป็นได้ ในแง่นี้ ชีวิตทางจิต วิญญาณที่สำคัญที่สุดคือการหลุดพ้นออกไปจากการยึดมั่นถือมั่นกับสิ่งต่าง ๆ ที่เราไม่อยากจะให้มัน เปลี่ยน แต่โลกจริง ๆ นั้นเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ความทุกข์ของเราเกิดขึ้นเพราะวิถีคิดของเราขัดกับธรรม ชาติ วิธีที่จะหลุดพ้นไปสู่ชีวิตที่ประเสริฐก็คือ สมาธิ วิปัสสนา เพื่อให้เข้าถึงธรรมสัจจะของชีวิต

แบบที่ 4 เป็นแนวคิดที่มองว่าโลกธรรมชาติคือวัตถุธาตุ เป็นทัศนะอธิบายความเป็นจริง ของโลกธรรมชาติด้วยสัญลักษณ์เชิงสสารที่ไม่มีชีวิต ไม่มีจิตวิญญาณ และการดำรงอยู่ของสรรพสิ่งไม่มี ความหมายในทางจิตใจ แนวคิดนี้เป็นพื้นฐานของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่โดยตัวของมันเองแล้วมิได้ ตอบคำถามว่าชีวิตที่ประเสริฐเป็นอย่างไร วิทยาศาสตร์เพียงแต่อธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ว่าเกิดขึ้น ด้วยเหตุปัจจัยทางกายภาพ ชีวิตที่ประเสริฐหากมีจริงก็เป็นรูปแบบหนึ่งของปฏิกิริยาทางชีวเคมีที่เกิดขึ้น ในระบบประสาท และหากชีวิตเช่นนั้นจะเป็นที่ประสงค์ก็อาจสามารถสร้างให้เกิดได้หากเรามีความรู้ทาง วิทยาศาสตร์ที่ดีพอที่จะผลิตเครื่องมือหรือเภสัชสารที่กระตุ้นปฏิกิริยาเคมีเช่นนั้นให้เกิดขึ้นในสมองได้

กระแสความสนใจเรื่องจิตวิญญาณร่วมสมัยในปัจจุบันนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นกระแสที่เกิดขึ้นจาก การผสมผสานและการปะทะสังสรรค์ระหว่างแนวคิดจากหลายจารีตความรู้ ในขณะที่จารีตความรู้แบบ วิทยาศาสตร์และทัศนะแบบแยกขั้วตะวันตกกับตะวันออกกลายเป็นวิถีคิดกระแสหลักอยู่ ความสนใจใน เรื่องจิตวิญญาณร่วมสมัยมักถูกมองว่าเป็นการเอาอย่างตามกระแสตะวันตก การมองแบบทวิภาคที่แยก ตะวันตกและตะวันออกออกจากกันอย่างเด็ดขาดนี้จะเลยความเป็นจริงที่ว่าเส้นแบ่งตะวันตกตะวันออก เป็นสิ่งสัมพัทธ์ ดังที่พระภิกษุพาเทียนที่เดินทางไปแสวงหาพุทธธรรมเป็นการเดินทางไปยังดินแดน พุทธภูมิทางทิศตะวันตก ในขณะที่ในปัจจุบันนักวิทยาศาสตร์ชั้นนำของโลกตะวันตกกำลังเรียนรู้จากศาส สนธรรมตะวันออกอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน

จิตวิญญาณร่วมสมัยกับพลวัตรของวัฒนธรรม

เราอาจกล่าวได้ว่า กระแสความสนใจเรื่องจิตวิญญาณเป็นผลจากการแลกเปลี่ยนกันระหว่างอารยธรรมและศาสนาหลายสายทั้งตะวันออกและตะวันตก หากเราพิจารณาประวัติศาสตร์ความสนใจเรื่องจิตวิญญาณในตะวันตกก็จะเห็นถึงการแลกเปลี่ยนและอิทธิพลของปรัชญาและแนวคิดศาสนาตะวันออกที่แพร่หลายเข้าไปในตะวันตกมากขึ้นในระยะหลัง ซึ่งการทบทวนประวัติศาสตร์แนวคิดเรื่องจิตวิญญาณในตะวันตกยังทำให้เห็นถึงความหมายที่เปลี่ยนแปลงไปที่สะท้อนเงื่อนไขและบริบททางสังคมวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย

ในโลกตะวันตกนั้น คำว่า Spirituality ในความหมายที่ใช้กันในปัจจุบันนี้เป็นสิ่งที่เพิ่งเริ่มต้นขึ้นในช่วงศตวรรษที่ 17 นี้เอง รากศัพท์ดั้งเดิมของคำว่า spirituality มาจากคำว่า *spiritus* ในภาษาลาตินซึ่งหมายถึงลมหายใจ ผสมกับคำว่า *enthousiasmos* (รากศัพท์ของคำว่า *enthusiasm*) ที่หมายถึง the god within หรือพลังอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของชีวิต Walter Principe ในบทความชื่อ Toward Defining Spirituality¹⁸ ได้สืบค้นความหมายของคำว่า spirituality ที่เริ่มปรากฏในช่วงศตวรรษที่ 17 ว่ามีความหมายที่สะท้อนความคิดดั้งเดิมที่ใช้กันในทางศาสนาและเทววิทยาที่แตกต่างกัน 4 ความหมายคือ

1. ในความหมายแรกสัมพันธ์กับความหมายดั้งเดิมในภาษาลาติน คำดังกล่าวมีการใช้ในคำภีร์ไบเบิลในความหมายของคุณธรรมของชีวิต (moral sense of life) ซึ่งตรงกับคำในภาษากรีกคือ *pneuma* (life in the Spirit of God) คำว่า spirituality ในความหมายนี้ยังไม่ได้มีลักษณะที่เป็นคู่ตรงข้ามระหว่าง body กับ spirit แต่หมายถึงพลังด้านคุณธรรมที่กำกับชีวิตของมนุษย์
2. ความหมายที่สองมีรากฐานมาจากอิทธิพลของคริสเตียน-เฮเลนนิสติก (Christain-Hellenistic) ซึ่งในกระแสความคิดนี้เป็นการจำแนกแยกแยะความเป็นจริงในโลกออกเป็น 2 ส่วนคือ Spirit vs. Matter ซึ่งอาจจะถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของวิธีการมองแบบทวิลักษณ์ (Dualism) ที่ Spirit กลายเป็นสิ่งที่อยู่คู่ตรงข้ามกับวัตถุอย่างแท้จริง ในคริสต์ศตวรรษที่ 3 นั้น มีการจำแนกชีวิตออกเป็นสามส่วนได้แก่ body คือร่างกายที่เป็นเนื้อหนังมังสา soul คือจิตใจ ส่วน spirit เป็นจิตวิญญาณที่เป็นสากล ไม่ใช่จิตที่เป็นปัจเจกในความหมายของ soul แต่ความหมายของ spirit ที่เป็นสากลนี้ค่อย ๆ ลบเลือนในยุคต่อ ๆ มา
3. ความหมายที่สามนั้น คำว่า spirituality ถูกใช้ในแง่ที่สะท้อนถึงขอบเขตอำนาจในเชิงของศาสนจักร โดยถือว่า คำว่า spirituality นั้นหมายถึงสิ่งที่อยู่ใต้อำណัติของศาสนจักร “property held or received in return for spiritual services”
4. ความหมายที่สี่เป็นความหมายที่เข้าใจกันในปัจจุบันนี้มีพัฒนาการเนื่องมาจากความหมายของคำว่า spiritualité ในภาษาฝรั่งเศส ซึ่งหมายถึง คุณภาพหรือสภาวะแห่งชีวิตที่พ้นจากความเป็นไปในทางโลกียสุขหรือเข้าถึงความเป็นจริงที่อยู่นอกเหนือจากชีวิตที่ฉาบฉวย มีนัยยะที่เน้นชีวิตด้านในของปัจเจกภาพอันเป็นความหมายที่เกิดขึ้นหลังการปฏิรูปคริสต์ศาสนาที่ทำให้การเข้าถึงพระเจ้ากลายเป็นเรื่องปัจเจกมากขึ้น

การเมืองเรื่องการนิยามความหมายจิตวิญญาณ

นัยยะของคำว่า Spirituality ที่ใช้ในตะวันตกในปัจจุบันนั้นเป็นผลของการปรับเปลี่ยนต่อรองและการช่วงชิงนิยามความหมายของสถาบันทางความคิดที่เกิดขึ้นอย่างมีพัฒนาการ ความหมายของ Spirituality จึงดำรงอยู่ท่ามกลางความตึงเครียดระหว่างจารีตความรู้และการต่อสู้ทางสติปัญญาของมนุษย์ในแต่ละยุคสมัย โดยเฉพาะในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 และ 20 นั้นมีความขัดแย้งและการต่อรองทางความคิดที่สำคัญหลายประการที่ทำให้ความหมายของคำว่า จิตวิญญาณเปลี่ยนแปลงความหมายไปจากเดิม สถานการณ์สำคัญในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมาที่สร้างบริบทใหม่ให้กับความหมายของคำว่าจิตวิญญาณในตะวันตกได้แก่

- หลังยุคกลาง ยุโรปเข้าสู่ยุคเรเนซองส์ วิทยาศาสตร์และปรัชญาในยุคนี้ได้สร้างทัศนคติต่อมนุษย์ที่มีผลกระทบต่อความสำคัญของจิตวิญญาณในคริสต์ศาสนา จิตวิญญาณได้กลายเป็นเรื่องของปัจเจกมากขึ้น การปฏิรูปคริสต์ศาสนาที่นำโดยมาร์ติน ลูเธอร์ ได้ทำให้การเข้าถึงจิตวิญญาณของคริสต์ไม่จำเป็นต้องอาศัยศาสนาจักรหรือสถาบันศาสนา ในขณะเดียวกัน ยุคเรเนซองส์ก็เป็นยุคแห่งการทำลายล้างความเชื่อในเรื่องจิตวิญญาณที่แตกต่างออกไปจากที่รับรองโดยอำนาจแห่งอาณาจักรและศาสนจักร มีการกวาดล้าง ทรมาณและเข่นฆ่าพวกแม่มดหมอผี พวกเขาเล่นแร่แปรธาตุ ตลอดจนพวกนอกรีตอย่างโหดร้ายทารุณ การก่อกำเนิดขึ้นของแนวคิดมนุษยนิยมตะวันตกที่เน้นศักยภาพของความเป็นมนุษย์จึงมีความหมายที่ต่อต้านความคิดความเชื่อทางศาสนา Humanism ในตะวันตกจึงมีลักษณะเป็น Secularism ไปด้วย
- การเกิดขึ้นของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่อาศัยการตรวจสอบและพิสูจน์ความจริงแบบประจักษ์นิยม (Empiricism) และการคิดเชิงเหตุผล (Rationalism) ที่ลดทอนและละเลยมิติที่ตรวจวัดไม่ได้ในเชิงปริมาณของชีวิตได้ทำให้มิติทางจิตวิญญาณหมดความสำคัญ วิธีคิดที่มองชีวิตและธรรมชาติเป็นเพียงปรากฏการณ์ทางกายภาพกลายเป็นกระแสหลัก แต่ในขณะเดียวกันก็เกิดกระแสการตอบโต้โลกทัศน์แบบวัตถุนิยมกลไก เป้าความตื่นตัวในการแสวงหาความหมายของชีวิตที่ไปพ้นจากวัตถุและเหตุผลที่แห้งแล้งที่รู้จักกันในนามของแนวคิด Romanticism อันเป็นการเคลื่อนไหวที่จะกลับมาสู่ความผสมกลมกลืนกันด้วยจิตสำนึกที่เป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติ (Cosmic consciousness) การแสวงหาชีวิตในด้านความรู้สึกควบคู่กันไปกับการพยายามเข้าถึงศาสนธรรมและศิลปะ ซึ่งเป็นกระแสที่เกิดขึ้นเพื่อต่อรองและโต้ตอบกับแนวความคิดเรื่องเหตุผลนิยมเป็นสำคัญ
- ความหมายของคำว่า spirituality แยกไม่ออกจากบริบททางประวัติศาสตร์ของปฏิสัมพันธ์ระหว่างตะวันออกและตะวันตก โดยเฉพาะในยุคที่อิทธิพลของปฏิสัมพันธ์อันเป็นผลจากการคืบขยายของอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกมาสู่ตะวันออก ในแง่นี้จึงไม่เป็นที่แปลกใจที่เราจะพบว่า นักคิดในสำนักที่ Romanticism อย่างเช่น เกอเธ่ (Goethe) มีผลงานที่เขียนขึ้นในปี 1814 ในชื่อว่า East – West Divan ซึ่งกล่าวถึงความลุ่มลึกของภูมิปัญญาตะวันออกที่จะได้ช่วยให้มนุษย์เราไปพ้นจากกรงขังของวัตถุนิยมและเหตุผลของยุคแห่งเหตุผลและวิทยาศาสตร์วัตถุนิยมกลไก
- การเกิดขึ้นของแนวคิดแบบ Existentialism ที่ปฏิเสธการครอบงำของโครงสร้างมหภาคไม่ว่าจะเป็นศาสนจักรหรืออาณาจักรได้ทำให้มิติทางจิตวิญญาณในทัศนะตะวันตกผูกพัน

กับความเป็นตัวตนของปัจเจกที่จะเป็นผู้เลือกกำหนดเป้าหมายหรือให้ความหมายของชีวิตตนเอง กระแสแนวคิด Existentialism (รวมทั้ง Humanism) ยังเป็นการตอบโต้กับแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์สังคม เช่นแนวคิดแบบมาร์กซิสต์ออร์ทอดอกซ์ที่มองปรากฏการณ์สังคมเป็นแบบกลไก (Mechanistic) และถูกชี้ขาดจากปัจจัยกำหนดอย่างตายตัว (Causal determinism) แนวคิดนี้มีความสำคัญต่อความหมายของจิตวิญญาณในตะวันตกในช่วงยุคแสวงหาหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่มีการตื่นตัวต่อความคิดนอกกระแสหลักอย่างกว้างขวาง

- อิทธิพลของตะวันออกยังแลกเปลี่ยนและมีปฏิสัมพันธ์กันต่อเนื่องมาจนกระทั่งยุคกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ในยุโรปมีบุคคลเช่นเฟรดทริช ฟอน เชเกล และ อาเธอร์ โชเพนฮาว์ (Friedrich von Schlegel and Arthur Schopenhauer) เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญในการนำเอาปรัชญาตะวันออกไปเผยแพร่ในสังคมตะวันตก ทั้งนี้ นอกจากในภาคพื้นทวีปยุโรปแล้ว ในสหรัฐอเมริกา กระแสความตื่นตัวในการแสวงหาจิตวิญญาณก็มีขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยมีผู้บุกเบิกสำคัญ เช่น เฮนรี เดวิด ธอโร (Henry David Thoreau) ซึ่งนอกจากจะได้ทดลองการใช้ชีวิตที่สมถะใกล้ธรรมชาติจนเป็นแรงบันดาลใจสำคัญแก่สังคมอเมริกันแล้ว¹⁹ เขายังเป็นผู้นำแนวคิดพุทธศาสนาเผยแพร่สู่สาธารณชนชาวอเมริกันโดยการแปลส่วนหนึ่งของคัมภีร์สัทธรรมบญฺตริกสูตร (Lotus Sutra) ซึ่งเป็นพระสูตรสำคัญในลัทธิพุทธนิกายมหายาน
- ในขณะเดียวกันจักรวรรดินิยมที่คืบขยายเข้ามาในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 ก็ได้ทำให้นักคิดและผู้มีความสนใจในปรัชญาและภูมิปัญญาตะวันออกได้เข้ามาเรียนรู้และมีผลสำคัญสืบเนื่องต่อมา ไม่ว่าจะเป็นงานของเซอร์ เอ็ดวิน อาร์โนลด์ (Sir Edwin Arnold) ในปี 1879 ซึ่งผลงานที่เขาเขียนเป็นหนังสือชื่อประทีปแห่งเอเชีย (The Light of Asia)²⁰ ขึ้นนี้ ได้ประมวลแนวคิดทางพุทธศาสนาเพื่อถ่ายทอดให้แก่โลกตะวันตก แต่ในขณะเดียวกันในหนังสือเล่มนี้เองก็ได้กระตุ้นความสนใจในหมู่ปัญญาชนชั้นนำของศรีลังกา ซึ่งได้ละเลยความสนใจไปจากเรื่องราวทางพระพุทธศาสนามาเป็นระยะเวลานาน ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าหนังสือเล่มดังกล่าวของเซอร์ เอ็ดวิน อาร์โนลด์นี้มีส่วนสำคัญที่ทำให้ภูมิปัญญาตะวันออกกลับกลายเป็นประเด็นที่ปัญญาชนตะวันออกเองให้ความสนใจมากขึ้น
- หลังจากศตวรรษที่ 19 เข้าสู่ศตวรรษที่ 20 อิทธิพลของแนวคิดตะวันออกที่แพร่ขยายเข้าไปซีกโลกตะวันตกก็ยิ่งขยายตัวมากขึ้น ในอังกฤษมีการก่อตั้งสมาคมพุทธศาสนาหรือที่เรียกว่า English Buddhist Society ขึ้น โดยสถาบันแห่งนี้ได้นำนักปรัชญา นักคิด และพระภิกษุจากโลกตะวันออกเข้าไปเผยแพร่แนวคิดพุทธศาสนาในสังคมอังกฤษอย่างกว้างขวาง ในจำนวนนั้น มีนักคิดชาวพุทธจากประเทศญี่ปุ่น เช่น ดัชนี ซูซูกิ และคนอื่น ๆ ซึ่งเข้าไปมีอิทธิพลต่อนักคิดนักเขียนรุ่นแรกของอังกฤษที่เผยแพร่ปรัชญาพุทธสู่สังคมโดยส่วนรวมที่กว้างขวางขึ้น ไม่ว่าจะเป็น Allan Watt หรือ Alan Wallace ซึ่งได้ผลิตผลงานสำคัญต่อเนื่องในช่วงต่อ ๆ มา²¹
- ในยุคหลังสงครามโลกครั้งที่สอง กระแสสันติภาพ สิทธิมนุษยชน และเสรีภาพได้แผ่ขยายออกไปอย่างกว้างขวาง เป็นแนวคิดที่ทำทลายแนวคิดศาสนาแบบดั้งเดิมหรือศาสนาในรูป

แบบสถาบันที่ตายตัวโดยกลุ่มสิทธิเสรีภาพทางสังคมต่าง ๆ ความสนใจในภูมิปัญญาและศาสนธรรมตะวันออกได้ทำให้คำว่า spirituality มีความสำคัญและมีความหมายเปลี่ยนแปลงไปจากการเผชิญหน้ากันระหว่างวัฒนธรรมตะวันตกและตะวันออก

ในช่วงปีคศ. 1950-1980 นั้น แนวคิดจิตวิญญาณได้ขยายผลออกมาสู่กว้างโดยเฉพาอย่างยิ่งยุคหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งกระแสการต่อต้านสงครามโลกในช่วงนั้นและความเคลื่อนไหวเพื่อสันติภาพที่ติดตามมา ได้ส่งผลให้แนวคิดเรื่องศาสนาและจิตวิญญาณในยุคหลังสงครามมีลักษณะที่สำคัญ 2 ประการก็คือ เป็นการปฏิเสธวัตถุนิยมแบบสุดขั้วและในขณะเดียวกันก็ปฏิเสธศาสนาในรูปของสถาบัน ลักษณะที่ปฏิเสธศาสนาในรูปของสถาบันที่มีลักษณะตายตัวนี้เองที่ได้ทำให้แนวคิดของเรื่องจิตวิญญาณในครึ่งหลังคริสต์ศตวรรษที่ 20 นั้น มีลักษณะที่เน้นประสบการณ์ส่วนบุคคลมากกว่าเป็นเรื่องของศาสนาที่มีมิติทางชุมชนหรือสถาบัน ปรากฏการณ์ดังกล่าวส่งผลสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันที่จิตวิญญาณกับศาสนาในตะวันตกมีลักษณะแยกจากกัน ดังสำนวนที่มักกล่าวกันว่า “I am not a religious person, but I am spiritual.” การสำรวจโดย Zinnbauer & Pargament พบว่า 93% ของผู้ถูกสอบถามตอบว่าตนเองใส่ใจในมิติทางจิตวิญญาณ แต่มีเพียง 78% ที่ตอบว่าตนใส่ใจในเรื่องศาสนา²² ในขณะเดียวกัน จิตวิญญาณในตะวันตกก็ถูกทำให้เป็นเรื่องประสบการณ์ส่วนบุคคลมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยเฉพาะเมื่อสาขาวิชาจิตวิทยาในตะวันตกได้เข้ามาจับจองพื้นที่การศึกษาเกี่ยวกับจิตวิญญาณและประสบการณ์ทางศาสนา²³

การสนทนาของวิทยาศาสตร์ใหม่กับภูมิปัญญาตะวันออก

หลังยุคคศ. 1980 เป็นต้นมา แนวคิดวิทยาศาสตร์กระแสหลักถูกท้าทายจากวิทยาศาสตร์ใหม่ที่เกิดจากการค้นพบทฤษฎีสัมพัทธภาพและควอนตัมฟิสิกส์ ในขณะเดียวกัน ปรัชญาแนวหลังสมัยใหม่ได้ก่อตัวเป็นกระแสท้าทายแนวคิดกระแสหลัก แนวคิดแบบองค์รวมและการสลายลงของมายาคติเรื่องความรู้ที่เป็นภาวะวิสัยได้ทำให้นักวิทยาศาสตร์และสถาบันการวิจัยชั้นนำหันมาศึกษาปรากฏการณ์เกี่ยวกับจิตวิญญาณด้วยกระบวนทัศน์ใหม่มากขึ้น จิตวิญญาณในบริบทวิทยาศาสตร์ใหม่นี้แม้จะยังไม่มีกรอบทฤษฎีที่แน่นอนชัดเจน แต่ก็มีลักษณะสำคัญที่เด่นชัดบางประการคือ การผสมผสานความเข้าใจจากทฤษฎีระบบซับซ้อนที่เชื่อมโยงตั้งแต่ระดับต่ำกว่าอนุภาคไปสู่ระบบนิเวศน์ ซึ่งในกระบวนการของวิทยาศาสตร์ใหม่นี้เป็นการสร้างจักรวาลทัศน์ใหม่ที่แตกต่างจากจักรวาลแบบกลไกของวิทยาศาสตร์แบบนิวตันอย่างสิ้นเชิง และที่สำคัญเป็นจักรวาลที่พยายามจัดหาที่ทางสำหรับสิ่งที่เรียกว่าจิตวิญญาณด้วย

ในขณะเดียวกัน วิทยาศาสตร์ใหม่ก็ได้ให้ความสนใจที่จะเรียนรู้จากภูมิปัญญาและศาสนธรรมตะวันออก ทั้งนี้เพราะประสบการณ์การศึกษาวิจัยในระดับเล็กกว่าอะตอมทำให้นักวิทยาศาสตร์ควอนตัมฟิสิกส์ได้พบกับปรากฏการณ์ที่ไม่เพียงแต่สามารถอธิบายได้ด้วยทฤษฎีวิทยาศาสตร์ที่มีอยู่ แต่ยังไม่สามารถเข้าใจได้ด้วยเหตุผลหรือสามัญสำนึกปกติ ปรากฏการณ์เหล่านี้ทำให้นักวิทยาศาสตร์ ควอนตัมฟิสิกส์หลายคนหันมาสนใจศาสนาและปรัชญาตะวันออก เช่นในกรณีของ เดวิด โบห์ม ซึ่งได้หันมาสนใจความคิดของกฤษณะมูรตินักปราชญ์ชาวอินเดีย และได้ให้ความสนใจเกี่ยวกับสมาธิภาวนาอย่างจริงจัง

สาเหตุที่นักวิทยาศาสตร์ฟิสิกส์หันมาสนใจศาสตร์ตะวันออกเกี่ยวกับสมาธิภาวนาและการฝึกจิตมากขึ้นนั้น เป็นเพราะการทดลองและข้อค้นพบหลายอย่างในควอนตัมฟิสิกส์ ได้ทำให้ความคิดวิทยาศาสตร์แบบเดิมเป็นปัญหา เช่นการพบว่าสิ่งที่ถูกสังเกตในการทดลอง จากเดิมที่เคยยึดถือกันว่ามีคุณลักษณะคงที่แน่นอน กลับมีคุณลักษณะเปลี่ยนแปลงไปตามการสังเกตรับรู้ของมนุษย์หรือจากที่เคยคิดว่า สสารและพลังงานเป็นสองสิ่งที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงและเป็นสองสถานะที่แยกขาดจากกัน วิทยาศาสตร์ใหม่กลับพบว่า สิ่งที่เกิดขึ้นจริงในการทดลองนั้นมีความไม่แน่นอนและไม่แบ่งแยกเป็นอย่างไรอย่างหนึ่งอย่างเด็ดขาด ปรากฏการณ์เดียวกันนั้น บางขณะแสดงตัวเป็นอนุภาค แต่บางขณะกลับแสดงตัวเป็นคลื่น ขึ้นอยู่กับการสังเกตตรวจวัด และเครื่องรับรู้

วิทยาศาสตร์ใหม่ ความรู้กับสภาวะแห่งการรู้

จากวิทยาศาสตร์แบบเดิมที่ถือว่า ความรู้ที่ถูกต้องเที่ยงตรงต้องเกิดจากการแยกผู้สังเกตกับสิ่งที่ถูกสังเกตออกจากกัน และความรู้ที่เป็นสากลจะต้องไม่ขึ้นกับจิตรับรู้ของมนุษย์นั้น วิทยาศาสตร์ใหม่กลับพบว่า ปรากฏการณ์ทุกอย่างล้วนสัมพันธ์และสัมพันธ์กับการรับรู้อย่างแยกไม่ออก ปานประหนึ่งว่าสรรพสิ่งเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับจิตรับรู้ ความแน่นอนกลายเป็นไม่แน่นอน เพราะไปขึ้นกับการรับรู้ ความเป็นเหตุเป็นผลที่แน่นอนตายตัวและไม่ขึ้นกับจิต จึงกลายเป็นเรื่องที่สับสนอย่างยิ่งจนคาดเดาล่วงหน้าไม่ได้

ในกรณีของโบห์มนั้น เขาเชื่อว่า ภายใต้ความไม่แน่นอนและสับสนนั้น แท้จริงมีกฎเกณฑ์หรือความเป็นระเบียบที่แฝงเร้นอยู่ ซึ่งโบห์มเรียกว่า Implicate order²⁴ แต่การที่จะเข้าถึงความเป็นระเบียบที่แฝงเร้นอยู่นั้น จะต้องอาศัยภูมิจิตภูมิปัญญาที่แตกต่างออกไปจากจิตคิดแบบวิทยาศาสตร์เดิม คือต้องเป็นจิตที่ผ่านการฝึกฝนมาดี และเป็นอิสระจากกรอบความคิด ภาษา และระบบสัญลักษณ์ที่ได้กลายเป็นพันธนาการจองจำวิธีคิดของวิทยาศาสตร์แบบเดิมไปเสียแล้ว ในแง่นี้ โบห์มให้ความว่าคณิตศาสตร์ก็เป็นระบบสัญลักษณ์อย่างหนึ่งด้วย และวิทยาศาสตร์เก่าได้ติดยึดกับคำอธิบายที่เป็นตัวเลขและแบบจำลองทางคณิตศาสตร์มากเสียจนไม่สามารถรับรู้ความจริงแบบอื่นได้

โบห์มคิดว่า กรอบความคิด ภาษา และสัญลักษณ์ เหล่านั้นมีปัญหา และการที่จะก้าวพ้นจากอุปาทานการติดยึดกับสิ่งเหล่านี้ได้ นักวิทยาศาสตร์ต้องฝึกให้รู้เท่าทันวิธีคิดและจิตรับรู้ของตนเองด้วย ในระยะหลังนี้ เราจึงเห็นนักวิทยาศาสตร์ชั้นนำหันมาสนใจศาสตร์ทางจิตและศาสนาตะวันออกต่าง ๆ มากขึ้น โดยเฉพาะมีการจัดการสนทนาระหว่างนักวิทยาศาสตร์ชั้นนำของโลกกับองค์ดาไล ลามะ แห่งทิเบตที่จัดขึ้นทุก 2 ปี ติดต่อกันมากกว่า 20 ปี นับตั้งแต่ ค.ศ. 1987 แล้วนั้น ได้ทำให้เห็นได้ว่าศาสนาและภูมิปัญญาตะวันออกสามารถให้คำตอบเกี่ยวกับ ธรรมชาติของสรรพสิ่งได้อย่างน่าสนใจและลุ่มลึกยิ่งกว่าทัศนะแบบวัตถุนิยมกลไกของวิทยาศาสตร์เสียอีก

วิทยาศาสตร์กำลังก่อวิวัฒน์ตัวเองอย่างช้า ๆ ด้วยการเรียนรู้จากภูมิปัญญาตะวันออก แม้เราจะไม่สามารถคาดเดาได้ว่าวิทยาศาสตร์ใหม่จะลงเอยอย่างไร แต่สิ่งหนึ่งที่กำลังเปลี่ยนไปก็คือ ทัศนะของวิทยาศาสตร์เดิมที่ถือว่า ความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์เป็นความรู้สากล ไม่ขึ้นกับจิตรับรู้ของมนุษย์ หรือเรียกว่าความรู้กับสภาวะแห่งการรู้ที่แยกขาดจากกันได้ แต่ภูมิปัญญาตะวันออกบอกว่า ความรู้กับสภาวะแห่งการรู้ที่แท้จริงนั้น มีอาจแยกจากกัน โบห์มเชื่อว่า การที่นักฟิสิกส์ต้องพบกับปรากฏการณ์ที่สะท้อนความเป็นจริงแบบใหม่นี้ เป็นโอกาสดีที่จะเข้าถึงความรู้และสภาวะแห่งการรู้ใหม่ เพราะความ

จริงไหมนี้จะทำลายและรื้อเลาะอุปาทานที่เคยติดยึดอยู่ได้ หากเป็นเช่นนั้น วิทยาศาสตร์ใหม่อาจเป็นหนทางหนึ่งของการเข้าถึงปัญญาที่แท้จริงได้

เราจะเห็นได้อย่างชัดเจนว่าพัฒนาการของแนวคิดเรื่องจิตวิญญาณแม้แต่ในทางตะวันตกเองก็ไม่ได้เป็นอิสระปลอดพ้นจากอิทธิพลของตะวันออก ซึ่งเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์แลกเปลี่ยนกันอย่างสม่ำเสมอไม่เฉพาะแต่ในแวดวงวิทยาศาสตร์ที่กล่าวมาแล้ว ในทางสังคม ศาสนาตะวันออกไม่ว่าจะเป็นฮินดู อิสลาม และโดยเฉพาะอย่างยิ่งพุทธศาสนาทั้งในแนวทางแบบเซน หรือมหายานนิกายต่าง ๆ พุทธวัชรญาณหรือตันตระยานแบบทิเบต และพุทธเถรวาทก็ได้รับความสนใจจากสาธุชนทั้งในยุโรปและอเมริกามากขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะผ่านผู้นำศาสนาสำคัญ ๆ เช่น พระคุณเจ้าติช นัท ฮันห์ ซึ่งเป็นพระภิกษุสงฆ์ชาวเวียดนามที่เข้าไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศฝรั่งเศส องค์ดาไลลามะ ซึ่งได้มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พุทธศาสนาแบบทิเบตเข้าไปในสังคมอเมริกัน จนอาจจะถือว่าเป็นพระภิกษุสงฆ์ที่เป็นที่รู้จักมากที่สุดในโลกคนหนึ่ง

ข้อถกเถียงเรื่องจิตวิญญาณในสังคมไทย

แนวคิดเรื่องจิตวิญญาณในสังคมไทยดำรงอยู่ภายใต้อิทธิพลของวัฒนธรรมและศาสนาหลายกระแส นอกเหนือจากคติพื้นบ้านที่ให้ความเคารพนับถืออำนาจเหนือธรรมชาติหรือผี และความเชื่อแบบพราหมณ์ที่แพร่หลายในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยแล้ว พุทธศาสนา อิสลาม คริสต์ ฮินดู ซิกข์ และขงจื้อต่างก็มีอิทธิพลต่อทัศนะเรื่องจิตวิญญาณในกลุ่มชาติพันธุ์และกลุ่มชนต่าง ๆ จารีตความรู้และทัศนะทางศาสนาที่หลากหลายในสังคมไทยทำให้การนำเสนอกรอบแนวคิดเรื่องจิตวิญญาณจำเป็นต้องเข้าใจความแตกต่างของศาสนาและลัทธิความเชื่อต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่ในบริบททางสังคมและประวัติศาสตร์ไทยด้วย

คงไม่เป็นการคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงนัก หากจะกล่าวว่า ข้อถกเถียงเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องจิตวิญญาณและสุขภาวะทางจิตวิญญาณนั้นเกิดขึ้นและคลี่คลายอยู่ในบริบทของความหลากหลายของจารีตความรู้และศาสนาต่าง ๆ ในสังคมไทย การถกเถียงในเรื่องคำและความหมายของจิตวิญญาณนี้เป็นปรากฏการณ์ที่เพิ่งเกิดขึ้นและเป็นผลมาจากความเคลื่อนไหวเพื่อผลักดันร่างพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ ที่ต้องการขยายความหมายของคำว่าสุขภาพจากเดิมที่มีเพียงสามมิติ คือ มิติทางกาย มิติทางจิตใจ และมิติทางสังคม ให้ครอบคลุมถึงมิติทางจิตวิญญาณด้วย ข้อเสนอดังกล่าวก่อให้เกิดกระแสการถกเถียงกันในเรื่องดังกล่าวอย่างกว้างขวาง²⁵

ในกระบวนการถกเถียงถึงความหมายและความเหมาะสมของคำว่าจิตวิญญาณนั้น บางศาสนา เช่น คริสต์และอิสลาม ดูจะไม่มีปัญหาเท่าไรนักกับการนำเสนอแนวความคิดเรื่องสุขภาวะทางจิตวิญญาณดังกล่าว แต่กระแสการโต้แย้งที่เกิดขึ้นเป็นกระแสที่มาจากกลุ่มบุคคลและองค์กรจำนวนหนึ่งในแวดวงของพุทธศาสนา โดยมีทัศนะที่สะท้อนออกมาเป็นข้อโต้แย้งหลักใหญ่คือ การปฏิเสธการใช้คำว่าจิตวิญญาณเนื่องจากไม่ใช่คำดั้งเดิมของพุทธศาสนา การประดิษฐ์คำใหม่ขึ้นอาจทำให้แนวคิดหรือคำสอนในพุทธศาสนาถูกทำให้คลาดเคลื่อนไป ซึ่งนับเป็นความหวังดีที่ไม่ต้องการให้เกิดการบิดเบือนคำสอนโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์

นอกจากความห่วงใยดังกล่าวแล้ว การปฏิเสธไม่ยอมรับคำว่าจิตวิญญาณในฐานะที่ไม่ใช่เป็นคำดั้งเดิมของพุทธศาสนายังมีความกังวลว่าการนำเอาคำที่ไม่ใช่คำดั้งเดิมมาใช้อาจจะทำให้พุทธศาสนา

เสื่อมเสียได้ หรือเห็นว่าคำดังกล่าวว่าเป็นทัศนะของศาสนาอื่นซึ่งจะมาครอบงำพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม ดังที่ราชบัณฑิตยสถานได้สืบค้นจุดเริ่มต้นของคำดังกล่าวและรายงานไว้ว่า คำว่าจิตวิญญานนี้เป็นคำที่ได้รับเริ่มใช้ขึ้นโดยท่านพุทธทาสภิกขุ²⁶ ในหนังสือชื่อ สูญญตาปริทรรศน์ ซึ่งตีพิมพ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2512 โดยการใช้คำดังกล่าว เป็นการกล่าวถึงเรื่องการฝึกฝนทางจิตใจว่า “บัณฑิต” หมายถึงผู้จบการศึกษาในด้านที่เกี่ยวกับจิตใจหรือวิญญาน แต่ปัจจุบันบัณฑิตจบการศึกษา “วิชาความรู้ที่ไม่เกี่ยวกับจิตหรือวิญญานเลย” เช่น แพทยศาสตรบัณฑิต วิศวกรรมบัณฑิต “ล้วนเป็นเรื่องที่ไม่เกี่ยวกับจิตวิญญาน” การใช้คำว่าจิตวิญญานของท่านพุทธทาสจึงเป็นไปในความหมายเดียวกับคำว่า “จิตหรือวิญญาน”

อย่างไรก็ตาม แม้คำว่า จิตวิญญาน จะเพิ่งถูกใช้ไม่นานนัก แต่สิ่งที่คำ ๆ นี้ต้องการสื่อไปถึงนั้นมีสาระเกี่ยวเนื่องกับแนวความคิดเรื่องชีวิตทางศาสนาและโลกุตระธรรมของสังคมไทยซึ่งย่อมมีพัฒนาการที่ยาวนานสืบเนื่องมาในประวัติศาสตร์ของศาสนาในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตประจำวัน ในแง่การสืบสาวหาบริบทของความเข้าใจเรื่องจิตวิญญานจึงจำเป็นต้องย้อนไปทบทวนถึงพัฒนาการของแนวความคิดเกี่ยวกับโลกุตระธรรมที่ดำรงอยู่ในสังคมไทย

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า หากเราพิจารณาจิตวิญญานในฐานะวิถีแห่งชีวิตอันประเสริฐแล้วการทำความเข้าใจแนวคิดดังกล่าวย่อมหลีกเลี่ยงการเข้าใจวิธีการอธิบายความจริงในสังคมวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ ไม่ได้ กระแสความคิดหลักในสังคมไทยที่ผสมผสานแนวความคิดแบบพุทธ พราหมณ์ และการบูชาผี เป็นกรอบความเข้าใจพื้นฐานในการอธิบายความจริงในสังคมไทย แม้ว่าจะมีการกล่าวว่า ในวิธีคิดแบบพุทธศาสนา ทัศนะที่เคารพนับถืออำนาจเหนือธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นแบบนับญาติกับธรรมชาติหรือการเคารพบูชาอำนาจเหนือธรรมชาติที่สร้างโลกก็ตาม จะถูกถือว่าเป็นไสยศาสตร์ที่ทำให้มนุษย์ฟุ้งพาและยอมสยบต่อพระเป็นเจ้าหรือเทพต่าง ๆ ที่มีตะบะ เดชะหรือฤทธิ์อำนาจต่าง ๆ ในขณะที่พุทธศาสนานั้นจะถือว่าการบรรลุซึ่งการหลุดพ้นจากความทุกข์ด้วยการปฏิบัติของตนเอง

หากเราละเว้นเสียจากการตัดสินผิดถูกโดยถือว่าศรัทธาต่อศาสนาหรือความเชื่อที่แตกต่างกันนั้นเป็นสิ่งที่เราต้องเคารพและให้เกียรติซึ่งกันและกัน การแสวงหากรอบการทำความเข้าใจเรื่องจิตวิญญานก็น่าจะเป็นเครื่องเอื้อให้เกิดความเข้าใจระหว่างกันมากกว่าที่จะนำไปสู่การแบ่งแยกกีดกัน แม้ว่าแนวคิดและแนวปฏิบัติแบบพุทธจะแตกต่างจากไสยศาสตร์ แต่ก็มีที่ตั้งข้อสังเกตอย่างน่าสนใจว่า ในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้น กุศโลบายอย่างหนึ่งที่ได้มีการนำมาใช้เข้าถึงซึ่งพุทธศาสนาได้แก่ การผสมผสานกันระหว่างไสยศาสตร์กับพุทธศาสตร์ โดยดำเนินการไปอย่างแยบคายในลักษณะที่ผสมผสานกลมกลืนเอาความหลากหลายของความเชื่อและประเพณีจารีตความคิดเข้าให้เกื้อกูลต่อการเข้าถึงชีวิตที่ประเสริฐเป็นหลัก แนวคิดที่รังเกียจไสยศาสตร์นั้น ได้มีการถูกตั้งข้อสังเกตอย่างแหลมคมจากศาสตราจารย์ กอมบริช (Richard F. Gombrich)²⁷ ในหนังสือชื่อ Buddhist Precept and Practice: Traditional Buddhism in the Rural Highlands of Ceylon ซึ่งได้ศึกษาพุทธศาสนาในศรีลังกาและกล่าวว่า ความคิดที่แยกพุทธศาสนาออกจากไสยศาสตร์นั้นเป็นผลลัพธ์จากทัศนะนักเอกเทววิทยาของศาสนาคริสต์ ซึ่งเริ่มตั้งแต่ความสนใจของชาวตะวันตกที่สนใจศึกษาพุทธศาสนาสืบเนื่องมาจนกระทั่งมีการก่อตั้งสมาคมบาลีปกรณ์ขึ้นในกรุงลอนดอนในปี ค.ศ.1881 หรือ พ.ศ.2424

สุลักษณ์ ศิวรักษ์ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจว่าทัศนะของฝรั่งเหล่านี้มีแนวโน้มที่อยากจะเห็นพุทธศาสนาเป็นเรื่องของเหตุผลและมีหลักเกณฑ์ทางศีลธรรมจรรยาอย่างปราศจากไสยเวทในทางอิทธิฤทธิ์ด้วยประการทั้งปวง²⁸ ทั้งนี้สุลักษณ์ให้ความเห็นว่า สาเหตุส่วนหนึ่งที่ทำให้นักวิชาการตะวันตก

เหล่านี้หันมาสนใจพุทธศาสนานั้นเป็นเพราะทัศนะที่ปฏิเสธการครอบงำของคริสต์ศาสนาที่ถือว่า พระผู้เป็นเจ้าหนึ่งเดียวเป็นผู้สร้างสรรค์และอ้างความชอบธรรมทั้งปวงผ่านศรัทธาโดยไม่ต้องตั้งคำถาม การแสวงหาพุทธศาสนาของชาวตะวันตกก็เพื่อชดเชยสิ่งที่ขาดหายไปซึ่งก็คือหลักเหตุผลที่ไม่ใช่การนับถือศรัทธาในสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรืออำนาจสูงสุดแต่อย่างใด ในความเป็นจริงของชีวิตประจำวันนั้น สังคมไทยเป็นส่วนผสมระหว่างความเชื่อและศรัทธาหลากหลายที่ผสมผสานกัน และแม้แต่แนวคิดพุทธศาสนาในสังคมไทยก็มีการเปลี่ยนแปลงมาอย่างต่อเนื่อง

พุทธศาสนาในกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลง

ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 13 หรือสมัยอาณาจักรสุโขทัย อิทธิพลของพุทธศาสนาในละแวกนี้ เป็นพุทธศาสนาแบบมหายานเป็นหลัก ต่อมาจึงได้รับอิทธิพลจากเถรวาทซึ่งเผยแพร่ศาสนาเข้ามาผ่านพระสงฆ์จากศรีลังกาที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในตอนใต้ของประเทศไทย และได้รับการนิมนต์จากพ่อขุนรามคำแหงในการเข้ามาฟื้นฟูพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัยจนลงหลักปักฐานไว้อย่างมั่นคง อย่างไรก็ตาม ทัศนะที่มองชีวิตโดยมีเป้าหมายสูงสุดอยู่ที่นิพพานตามแบบพุทธนั้นก็ค่อย ๆ ถูกทดแทนไปด้วยอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งแผ่ขยายเข้ามามีอิทธิพลอย่างมากในอยุธยาตอนต้น โดยในยุคสมัยดังกล่าวนั้น อิทธิพลของวิธีคิดแบบพราหมณ์ได้ทำให้พระมหากษัตริย์ปกครองอาณาจักรด้วยเทวสิทธิ์ จักรวาลวิทยาดังกล่าวถูกเปลี่ยนแปลงไปในยุคต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งได้มีการหันกลับมาหาแนวความคิดที่ถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์ อยู่บนเส้นทางไปสู่พระนิพพานซึ่งได้ทำให้เป้าหมายสูงสุดของการมีชีวิตอยู่นอกเหนือไปจากจะเป็นไปเพื่อการปกครองโลกนี้แล้วยังเป็นไปเพื่อการบรรลุนิพพานในชาติต่อไปอีกด้วย

อาจจะกล่าวได้ว่าต้นกรุงรัตนโกสินทร์ กระแสทัศนะเกี่ยวกับพุทธศาสนาเมื่อได้เริ่มวางหลักปักฐานได้ไว้ระดับหนึ่งก็ถูกทำลายจากอิทธิพลของตะวันตกซึ่งแผ่ขยายเข้ามาในยุคจักรวรรดินิยม ในกระบวนการปรับตัวเพื่อรับมืออิทธิพลตะวันตกนั้น ได้เกิดการตีความพุทธศาสนาไทยเพื่อทดแทนการครอบงำโลกทัศน์ของตะวันตกโดยพุทธศาสนาที่มีหลักเหตุผลเข้าใจได้ตามลักษณะของความรู้แบบตะวันตกขึ้น ซึ่งปรากฏเป็นพุทธศาสนาในสายธรรมยุติกนิกาย ในกระบวนการดังกล่าว โลกุตระธรรมจึงได้แยกตัวออกไป พุทธศาสนาได้กลายเป็นความเข้าใจในเชิงเหตุและผลเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม พุทธศาสนาในสายปฏิบัติที่เน้นการเจริญวิปัสสนาเพื่อการบรรลุซึ่งโลกุตระธรรมก็มีการเคลื่อนไหวและเติบโตอย่างเงียบ ๆ ในหมู่พระป่าโดยเฉพาะในอีสานและภาคเหนือ

จวบจนกระทั่งในช่วงกึ่งพุทธกาล จึงได้มีการเคลื่อนไหวอย่างชัดเจนของกลุ่มผู้ที่สนใจในเรื่องการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา โดยเป็นความเคลื่อนไหวที่สัมพันธ์ไปกับการคิดที่ถือว่า พุทธศาสนาได้ดำเนินไปถึงครึ่งทางของการดำรงอยู่ของโลกแล้ว ทัศนะกึ่งพุทธกาลจึงเป็นตัวกระตุ้นสำคัญให้ผู้คนที่มีความสนใจในเรื่องพุทธศาสนาได้ร่วมกันแสวงหาหนทางฟื้นฟูพุทธศาสนาให้สืบเนื่องต่อไปในอนาคต กระบวนการที่สำคัญอันหนึ่งที่เกิดขึ้นก็คือ การเคลื่อนไหวของพุทธศาสนิกชนซึ่งเป็นการก่อให้เกิดการก่อตั้งสวนโมกขพลารามขึ้นที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สิ่งที่น่าสนใจก็คือ การเคลื่อนไหวดังกล่าวเกิดขึ้นในกระแสการเปลี่ยนแปลงสังคมไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น ลักษณะดังกล่าวสะท้อนให้เห็นในรูปแบบการเคลื่อนไหวของสวนโมกขพลาราม ซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวของพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์ทางสังคมอย่างชัดเจน และเป็นสถานที่ที่ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนาในสังคมไทยในหมู่นักเคลื่อนไหวอย่างกว้างขวาง ในขณะเดียวกันที่ท่านพุทธทาสภิกขุเองก็ได้

นำเสนอการตีความพุทธศาสนาที่สมสมัย รวมทั้งให้ความสนใจเกี่ยวกับพุทธแบบมหายานโดยได้เป็นผู้ที่แปลหนังสือสำคัญ เช่น คำสอนของท่านเว่ยหล่าง เป็นต้น

อาจจะกล่าวได้ว่า พัฒนาการของแนวคิดเรื่องจิตวิญญาณในสังคมไทยในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นต้นมานั้นมีลักษณะเปิดกว้างและหลากหลายยิ่งขึ้น ในขณะเดียวกันความคุกคามของลัทธิคอมมิวนิสต์ที่เกิดขึ้นในยุคสงครามเย็นก็ได้เป็นเหตุผลให้รัฐสนใจในศาสนาในลักษณะที่เป็นสถาบันที่จะต่อต้านภัยคุกคามจากคอมมิวนิสต์ โดยศาสนาได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของสถาบันที่เรียกว่าร่วมกันว่าเป็นชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ในแง่นี้จะเห็นว่า พุทธศาสนาได้ถูกดึงเข้ามารับอุดมการณ์รักชาติอย่างใกล้ชิด อย่างไรก็ตามเมื่อการล่มสลายของอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ในประเทศไทยเริ่มส่อเค้าชัดเจนขึ้น ก็เกิดกระแสความตื่นตัวในการที่จะแสวงหาสติปัญญาอย่างไทยที่เป็นพื้นฐานของความเข้าใจสังคมไทยมากขึ้น ในกระบวนการดังกล่าวจึงทำให้เกิดกระแสคนหนุ่มสาวที่หันมาสนใจพุทธศาสนา และเกิดเป็นความเคลื่อนไหวของกลุ่มศาสนาต่าง ๆ ที่ทำงานเพื่อสังคมในยุคต่อมา

โลกาภิวัตน์ทางจิตวิญญาณ

ในขณะเดียวกัน การเคลื่อนย้ายถ่ายเทแนวคิดและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นจากการเชื่อมโยงกันของโลกในยุคโลกาภิวัตน์ก็ได้ทำให้ความรู้และแนวคิดเรื่องจิตวิญญาณจากหลากหลายวัฒนธรรมปรากฏเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทย มีการรับเอาระบบความเชื่อและแบบแผนการปฏิบัติจากจารีตความรู้อย่างแพร่หลาย ไม่ว่าจะเป็นจากอินเดีย เช่น โยคะ สัตยาไส Transcendental Meditation จากจีนเช่น ไทเก๊ก ชี่กง ฝ่าหลุนกง นีอิจี้ รวมทั้งจิตวิญญาณแบบตะวันตกเช่น นิเวศแนวลึก แนวคิดของ Ken Wilbur หรือการรับเอาจิตวิญญาณแบบ How to ซึ่งแพร่หลายเข้ามาพร้อมกับอุตสาหกรรมสุขภาพ/ความงาม เช่น สปา หรือ workshop จิตวิญญาณที่เริ่มมีปรากฏมากขึ้น

การทบทวนพัฒนาการอย่างคร่าว ๆ ที่กล่าวมานี้ ทำให้เห็นว่า แนวความคิดเรื่องจิตวิญญาณในสังคมไทยนั้น นอกเหนือจากจะได้รับอิทธิพลจากความเชื่อเรื่องลัทธิบูชาผีและศาสนาพุทธราหมณ์ในสังคมไทยแล้ว คติแบบพุทธเองนั้นก็ได้มีการแปรเปลี่ยนไปจากความเชื่อที่มีลักษณะเป็นความเชื่อแบบมหายานมาสู่ลักษณะที่เป็นเถรวาท และในช่วงหลัง นอกจากนั้นก็ยังมียิทธิพลความหลากหลายของศาสนาอื่น ๆ ได้แผ่ขยายเข้ามามากขึ้นในระยะหลังอีกด้วย ซึ่งเป็นแนวโน้มที่ทำให้จิตวิญญาณกลายเป็นเรื่องของปัจเจกมากขึ้น โดยที่ละเลยมิติทางสังคมและจริยธรรมของการรับผิดชอบต่อส่วนรวม ซึ่งแสดงให้เห็นชัดเจนในวิถีคิดที่ว่า คุณทำงานหรืออาชีพที่กดขี่เอาเปรียบสังคมหรือทำลายสิ่งแวดล้อมอย่างไรก็ได้ ขอให้ใช้เวลาเข้าคอร์สโยคะ หรือเข้าเฝ้ายามทำสมาธิกรรมฐานสักเดือนละครั้งก็ถือว่ายอมรับได้

บริบทของกระแสความตื่นตัวด้านจิตวิญญาณ

คำว่าจิตวิญญาณถูกนำเสนอในสังคมไทยสัมพันธ์กับบริบทที่มีการคลี่คลายทางความคิดเกิดขึ้นควบคู่ไปกับกระแส 2 - 3 ประการที่ควรกล่าวถึงในที่นี้ ได้แก่

1. กระแสความตื่นตัวในเรื่องของภูมิปัญญาตะวันออกหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งเกิดขึ้นราวช่วง 2 ศตวรรษที่ผ่านมา ความตื่นตัวในเรื่องอัตลักษณ์วัฒนธรรมท้องถิ่นและภูมิปัญญาศาสนาในชีวิตประจำวันได้ทำให้คำว่ามีติทางจิตวิญญาณได้ถูกนำเสนอขึ้นมากล่าวถึงอย่างกว้างขวางมากขึ้น
2. ความตื่นตัวในการวิพากษ์วิทยาศาสตร์ตะวันตกที่เกิดขึ้นในช่วง 2- 3 ศตวรรษก็มีส่วนสำคัญที่ทำให้มีการทบทวนกระบวนการทัศน์วิทยาศาสตร์ และมีการนำเสนอแนวคิดเรื่ององค์

รวมซึ่งตอกย้ำให้เห็นถึงมิติของความเป็นองค์รวมของชีวิตที่มีมากกว่าส่วนประกอบย่อย ๆ
คุณสมบัติหนึ่งของความเป็นองค์รวมก็คือ มิติทางจิตวิญญาณของชีวิต

การนิยามความหมายของจิตวิญญาณ ได้ดำเนินมาถึงจุดสำคัญที่สุดในช่วงในการยกย่องพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติที่มีการขยายกรอบแนวความคิดในการมองด้านสุขภาพให้กว้างขวางครอบคลุมไปถึง 4 มิติคือ มิติทางกาย ใจ สังคม และจิตวิญญาณ โดยมิติทางจิตวิญญาณนั้นได้มีการถกเถียงถึงความหมายกันอย่างกว้างขวาง ทั้งนี้มีทั้งกระแสที่มีการสนับสนุนและกระแสที่มีการต่อต้านดังกล่าวแล้ว ในขณะที่เดียวกันก็มีความพยายามที่จะทำให้เกิดความหมายและกรอบแนวคิดที่ชัดเจน

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสังคมตะวันตกเองก็เชื่อว่ายอมรับคำว่าจิตวิญญาณโดยไม่มีข้อโต้แย้ง แต่การไม่เห็นชอบกับการใช้คำว่าจิตวิญญาณอาจมีสาเหตุต่างออกไปจากกรณีของไทย Howard Gardner ได้ทบทวนการใช้คำว่าจิตวิญญาณซึ่งเขาเสนอว่าอาจจำแนกมิติทางจิตวิญญาณได้เป็น 3 มิติ คือ จิตวิญญาณในมิติของจักรวาล จิตวิญญาณในมิติของการบรรลุหรือการหลุดพ้น และจิตวิญญาณในมิติทางสังคมที่เป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกันในสังคม แต่ Gardner ยังได้สรุปว่ามิติทางจิตวิญญาณที่หลากหลายนี้ทำให้เป็นไปไม่ได้ที่จะหาความหมายของจิตวิญญาณที่เป็นหนึ่งเดียว และเสนอว่าเราควรเลิกใช้คำนี้และหันไปใช้คำว่า Existential Intelligence แทน ซึ่งเป็นการเน้นความหมายในเชิงปัญญาที่ Gardner เห็นว่าเป็นส่วนที่สำคัญที่สุดของจิตวิญญาณ²⁹

จิตวิญญาณที่ไม่เป็นของศาสนาใดศาสนาหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม ก็อาจพิจารณาได้ด้วยว่า การกล่าวถึงความจริงสูงสุดที่เป็นวิถีแห่งชีวิตอันประเสริฐในบริบทที่มีความหลากหลายของจารีตความรู้และศาสนาความเชื่อที่แตกต่างกัน คำที่จะใช้สื่อถึงความจริงสูงสุดที่เป็นวิถีแห่งชีวิตอันประเสริฐนั้นก็อาจจำเป็นต้องเป็นคำกลาง ๆ ที่ไม่ผูกขาดอยู่กับศาสนาใดศาสนาหนึ่ง โดยคำกลาง ๆ ที่สื่อความจริงสูงสุดนั้นก็อาจมีความหมายเฉพาะที่แตกต่างกันไปในแต่ละศาสนา พุทธ คริสต์ พราหมณ์ อิสลาม ซิกข์ หรือ ขงจื้อ ก็อาจให้ความหมายกับคำว่าจิตวิญญาณอย่างที่สุดคล้องกับปรัชญาหรือคำสอนของศาสนาของตนได้ หากพิจารณาในแง่นี้ คำว่าจิตวิญญาณก็อาจมีที่ใช่ที่เป็นประโยชน์ในฐานะของคำกลาง ๆ ที่ไม่ได้เป็นของศาสนาใดศาสนาหนึ่งและใช้สื่อสารระหว่างศาสนาได้

ในแง่นี้ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมาทำความเข้าใจกรอบแนวคิดและความหมายคำว่าสุขภาวะทางจิตวิญญาณเพื่อที่จะให้ความหมายของคำดังกล่าวนี้ สามารถที่จะสื่อกันไปได้อย่างไม่สร้างปัญหา และสามารถเอื้อให้เกิดการศึกษาค้นคว้าในเรื่องนี้โดยไม่สับสนเกินไปนัก

กรอบความเข้าใจเรื่องจิตวิญญาณ

เอกสารการทบทวนดังกล่าวความหมายและกรอบแนวความคิดทางจิตวิญญาณชิ้นนี้ได้มีเจตนาที่จะนำเสนอานิยามสุดท้ายของคำว่าจิตวิญญาณ หรือความหมายของคำว่าสุขภาวะทางจิตวิญญาณเพื่อให้เป็นที่สิ้นสุดลง หากแต่เป็นการวิเคราะห์และแจกแจงให้เห็นถึงการได้มาซึ่งความหมายและวิธีการที่จะนิยามสิ่งต่าง ๆ เพื่อที่จะให้เห็นถึงข้อจำกัดและความเป็นไปได้ที่จะนิยาม รวมทั้งการสร้างกรอบแนวความคิดต่าง ๆ โดยประเด็นสำคัญของการประมวลสังเคราะห์แนวคิดนี้มี 5 ประเด็น คือ 1. การให้ความหมายของสุขภาวะทางจิตวิญญาณ 2. ปัจจัยกำหนดของสุขภาวะทางจิตวิญญาณ 3. องค์ประกอบของสุขภาวะ

ทางจิตวิญญาณ 4. ความสัมพันธ์และผลของสภาวะทางจิตวิญญาณที่มีต่อสภาวะโดยรวมของมนุษย์ และ 5. การประเมินสภาวะทางจิตวิญญาณ ซึ่งจะนำเสนอตามลำดับดังนี้

จิตวิญญาณ: นิยามหรือไม่นิยาม

การนิยามหรือการให้คำจำกัดความมีความสำคัญอย่างไร? ทำไมเราจึงต้องมีการนิยามหรือคำจำกัดความของสิ่งต่าง ๆ? จริงหรือที่ว่าหากปราศจากการนิยามเสียแล้ว ความรู้ของมนุษย์ก็เป็นสิ่งที่เกิดไม่ได้? อะไรทำให้เราคิดว่าการนิยามเป็นสิ่งที่สำคัญนัก?

ความหมายตามพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (พ.ศ. 2525) ที่กำหนดไว้ว่า

นิยาม ก. กำหนดหรือจำกัดความหมายให้แน่นอน

จำกัดความ ก. ให้ความหมายอย่างกะทัดรัด, กำหนดความหมาย

ในการพิจารณาความสำคัญและหน้าที่ของการนิยาม เราอาจเริ่มจากความคิดที่ว่า การนิยามนั้นทำให้เราได้ว่าสิ่งที่กำลังกล่าวถึงนั้นเป็นอย่างไร เช่น การที่เราได้รู้ว่า “ทอง” เป็นโลหะสีเหลืองแวววาวมีราคาและมักนำมาทำเป็นเครื่องประดับ เมื่อเราเห็นคนฐานะดีใส่เครื่องประดับสีเหลืองแวววาวเราก็พอจะอนุมานรู้ได้ว่านั่นคงจะเป็นทอง ซึ่งหากปราศจากคำนิยามก็อาจจะเป็นไปได้ที่เราจะรู้จักสิ่งนั้น คำอธิบายเรื่องการนิยามดังกล่าวมีความหมายว่า เรารู้จักสิ่งต่าง ๆ ผ่านการเรียนรู้เรื่องนิยาม และเมื่อเราไปพบกับสิ่งนั้น ๆ ซึ่งมีลักษณะพ้องหรือสอดคล้องกับนิยามที่เราได้รู้จักมาก่อนก็จะช่วยให้เราารู้และสามารถที่จะจดจำสิ่งเหล่านั้นขึ้นได้ นิยามจึงทำให้เราเกิดการจำได้หมายรู้ขึ้นว่า สิ่งนั้นเป็นสิ่งนั้นและไม่ได้เป็นสิ่งอื่น

การทำให้จำได้หมายรู้นี้อาจเป็นความสำคัญหรือความจำเป็นประการหนึ่งของการนิยาม แต่ก็มีปรากฏการณ์หลายลักษณะที่ไม่สอดคล้องข้อคิดดังกล่าว ยกตัวอย่างที่เราเห็นได้อย่างชัดเจนก็คือ เราสามารถที่จะรู้และสัมผัสได้ถึงสิ่งที่เรียกว่ามิตรภาพโดยเราไม่จำเป็นต้องมีความหมายหรือรู้ความหมายของคำว่ามิตรภาพอย่างที่สามารถเขียนออกเป็นถ้อยความหรือภาษาเขียนได้ หรือเราอาจจะรู้จักความรักได้โดยที่การนิยามความหมายความรักเป็นสิ่งที่ยากพอ ๆ กับการนิยามชีวิต และเมื่อเราได้เห็นหรือรับรู้เรื่องราวระหว่างเพื่อนหรือหนุ่มสาว เราก็พอจะเข้าใจได้ทันทีว่านั่นเป็นเรื่องของมิตรภาพ หรือความรัก ทั้งที่เรายังไม่เคยได้เรียนรู้นิยามของสิ่งทั้งสองนี้มาก่อนก็ได้

อย่างไรก็ตาม การนิยามในแง่ของช่วยให้เกิดการจำได้หมายรู้นี้อาจมีความสำคัญมากสำหรับการสื่อสาร กล่าวคือการนิยามช่วยให้การกำหนดความหมายร่วมกันเป็นไปได้และทำให้การสื่อสารเป็นไปได้อย่างราบรื่น ดังที่ จอห์น ล็อก (John Locke) นักปราชญ์ชาวอังกฤษได้เคยกล่าวว่า ข้อถกเถียงที่เกิดขึ้นในการแสวงหาความรู้ของมนุษย์นั้นมักจะเกิดจากการที่ไม่สามารถหาคำนิยามที่ชัดเจนในเรื่องที่กำลังถกเถียงกัน จนทำให้ต้องเสียเวลาอย่างสูญเปล่าในการถกเถียงบนการนิยามความหมายที่แตกต่างกัน

นอกเหนือจากการสื่อสารของการนิยามแล้ว เรายังจะเห็นได้ชัดว่า นิยามเองก็ยังเป็นฐานสำคัญของการวิเคราะห์อีกด้วย ทั้งนี้เราจะเห็นได้ว่า การวิเคราะห์เพื่อที่จะเข้าใจว่า สิ่งหนึ่ง ๆ ว่าเป็นอย่างไรนั้น มีจำเป็นที่จะต้องเริ่มต้นจากการนิยามว่าสิ่งที่เราต้องการทำการวิเคราะห์นั้นมีขอบเขตอย่างไร หมายถึงอะไรและไม่ได้หมายถึงอะไรบ้าง จึงจะทำให้การวิเคราะห์เป็นไปได้

ทั้งหมดนี้อาจจะกล่าวได้ว่า สาเหตุสำคัญของการจำเป็นที่จะต้องมีการนิยามขึ้นมีสาเหตุสำคัญอยู่ 3 ประการ คือ

1. เพื่อเป็นสิ่งที่ช่วยให้เราจดจำรำลึกได้ว่า สิ่งนั้น ๆ เป็นอะไร
2. เพื่อที่จะใช้ในการสื่อสารระหว่างกันได้ว่า เมื่อสื่อสารแล้วหมายถึงสิ่งเดียวกัน
3. เพื่อที่จะเป็นฐานสำหรับการวิเคราะห์ให้เข้าใจตรงกันว่าสิ่งที่ทำการวิเคราะห์นั้น หมายถึงความรวมถึงสิ่งใดหรือไม่ได้หมายถึงสิ่งใด

โดยที่การนิยามเป็นการให้ความหมายอย่างกะทัดรัดหรือจำกัดความให้ชัดเจนแน่นอนว่า สิ่งที่เราอ้างกล่าวถึงนั้นหมายถึงอะไรบ้าง ในทางปรัชญานั้น ศาสตร์ในการนิยามถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของวิชาตรรกศาสตร์ ซึ่งมีรากฐานวิธีคิดมาจากแนวคิดแบบอริสโตเติลที่เน้นการจัดระเบียบความคิดโดยแยกแยะสิ่งต่าง ๆ ออกเป็นหมวดหมู่อย่างชัดเจน หมวดหมู่ต่าง ๆ ที่จำแนกนั้นจะสะท้อนธรรมชาติที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของวัตถุที่เราพิจารณา ในแง่การนิยามจึงจำเป็นต้องมีการแยกแยะจัดหมวดหมู่ชัดเจนว่า วัตถุนั้นเป็นสิ่งหนึ่งและไม่ได้เป็นสิ่งอื่นอย่างชัดเจน (A, or not A) ถ้าหากว่าสิ่งนั้นเป็นได้ทั้งสิ่งหนึ่งและเป็นได้ทั้งอีกสิ่งหนึ่งด้วยพร้อมกัน ก็จะเป็นการยากอย่างยิ่งที่จะแยกแยะกลุ่มก้อนของสิ่งต่าง ๆ ออกจากกัน รวมทั้งให้คำนิยามของสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นแยกออกจากกันด้วย

ดังนั้นโลกของการนิยามจึงเป็นโลกของการหาเส้นแบ่งอย่างชัดเจนของสิ่งต่าง ๆ ถ้าหากว่าสิ่งที่เราต้องการพิจารณานั้นไม่ได้มีธรรมชาติเฉพาะหรือมิได้มีสาระสำคัญเพียงประการเดียว หรือมีสาระสำคัญที่มีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปและไม่หยุดนิ่ง ก็จะยากอย่างยิ่งที่จะนิยามว่าสิ่งนั้น ๆ เป็นอะไร ดังคำกล่าวของ แซมมวล แบตเลอร์ (Samuel Butler) ที่ว่า “การนิยามหมายถึง การล้อมความคิดที่หยาบ ๆ ของเราด้วยรั้วของภาษา เพื่อที่เราจะได้เห็นอาณาเขตที่ชัดเจนของมัน” ถ้าเราพิจารณาว่าการนิยามหมายถึงการดึงเอาคุณลักษณะที่จำแนกแยกแยะสิ่งที่เรากล่าวถึงออกจากสิ่งอื่น ๆ ที่ผสมปนเปกันอยู่ คุณสมบัติที่แยกสิ่งนั้นออกจากสิ่งอื่น ๆ ก็คือ นิยามหรือคำจำกัดความของสิ่งนั้น ถ้าเรากล่าวเช่นนี้ก็อาจจะถือได้ว่าการะบวนการนิยามนั้นคือกระบวนการที่มีความหมายอย่างกว้าง ๆ 4 ประเด็นดังต่อไปนี้

1. การนิยาม คือ การดึงคุณลักษณะที่แยกสิ่งนั้นออกจากสิ่งอื่น ๆ เช่น ลักษณะที่ปรากฏต่อการรับรู้ หน้าที่ใช้สอย หรือลักษณะความเป็นมา
2. การนิยาม คือ การกำหนดขอบเขตของสิ่งหนึ่ง ๆ ว่า สิ่งนั้นมีขอบเขตจำกัดอยู่ที่ใด
3. การนิยาม คือ การอธิบายถึงนัยยะสำคัญของสิ่งนั้น ในความหมายนี้เป็นการบ่งบอกว่า สิ่งนั้น ๆ มีความสำคัญอย่างไร ความสำคัญในที่นี้ไม่ได้เป็นเรื่องของคุณสมบัติของตัวมันเองเท่านั้น แต่ความสำคัญขึ้นอยู่กับบริบทแวดล้อม
4. การนิยามเป็นการสาธยายถึงส่วนประกอบหรือส่วนผสมที่ประกอบกันแล้วทำให้เกิดสิ่งนั้นขึ้น
5. นิยาม โดยการแยกแยะให้เห็นว่า สิ่งนั้นสังกัดในกลุ่มใด แตกต่างจากสิ่งอื่น ๆ ในกลุ่มนั้นอย่างไร

ในแง่นี้ทำให้เห็นว่า ธรรมชาติของการนิยาม มีลักษณะซับซ้อนและทำหน้าที่ได้หลายอย่าง รวมทั้งมีแง่มุมของการเกิดขึ้นของการนิยามต่าง ๆ ได้แตกต่างหลากหลายลักษณะ แต่การนิยามจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อเรารู้จักสิ่งที่เราต้องการนิยามเป็นอย่างดีไม่ว่าในแง่ใดก็แง่หนึ่ง เช่น คุณสมบัติ ขอบเขต นัยยะ

สำคัญ หรือ ส่วนประกอบ หากเราไม่สามารถรู้ถึงความจริงเหล่านี้ก็จะเป็นการยากที่จะนิยามความหมายของสิ่งที่เรากำลังพิจารณา

นิยาม: การจับคู่ระหว่างภาษากับความจริง?

นอกจากการนิยามที่จะต้องพึงอาศัยการจำแนกแยกแยะสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นหมวดเป็นหมู่ให้ชัดเจนไม่เหลื่อมซ้อนกันแล้ว การนิยามจะมีความเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อมีการจับคู่กันระหว่างภาษากับความเป็นจริงสำหรับวัตถุทางกายภาพในชีวิตประจำวันแล้ว ไม่เป็นการยากที่เราจะหาถ้อยคำที่อธิบายให้เห็นถึงสิ่งที่เรากำลังพูดถึงได้ เช่น เมื่อเราพูดถึงโต๊ะ เก้าอี้ เราก็สามารถที่จะใช้คำที่สื่อไปถึงสิ่งที่ดำรงอยู่ในทางกายภาพอย่างชัดเจน แต่กระบวนการนิยามดังกล่าวจะมีความยุ่งยากเมื่อเราพยายามที่จะจับคู่ระหว่างภาษากับความเป็นจริงทางสังคมหรือเป็นความเป็นจริงในโลกของความคิดของมนุษย์ เพราะว่าภาษานอกเหนือจากจะเป็นสื่อที่จะสะท้อนไปยังความเป็นจริงนอกตัวภาษาแล้ว ภาษาเองก็ยังมีสถานะสำคัญในการสถาปนาความจริงนั้น ๆ ขึ้น

สำหรับนักคิดบางกลุ่มแล้ว ความจริงถูกทำให้เป็นจริงขึ้นมาได้ก็ด้วยปฏิบัติการของภาษา(หรือวาทกรรม) การเกิดขึ้นของคำ ชื่อเรียก หรือสัญลักษณ์ในวัฒนธรรมหนึ่งมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการสถาปนาความจริงทางสังคมขึ้นในวัฒนธรรมนั้น ตัวอย่างเช่น ในสังคมไทยที่เรามีคำว่า เกรงใจ หรือ คำว่า กรรม ซึ่งเป็นคำที่เราได้เรียนรู้ความหมายของมันผ่านประสบการณ์ทางสังคมจนเป็นความรู้ที่แฝงอยู่ในชีวิตทางสังคมของเรา (หรือที่ Polanyi เรียกว่า tacit knowledge)³⁰ คำว่าเกรงใจได้สถาปนาความเป็นจริงทางสังคมอันหนึ่งขึ้น เป็นความจริงที่กำหนดปฏิสัมพันธ์ของเรากับบุคคลต่าง ๆ ด้วย ในขณะที่สังคมอื่น ๆ ไม่มีคำที่มีความหมายตรงกับคำว่า เกรงใจ หรือ คำว่า กรรม ปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์ที่มีต่อกันก็อาจมีลักษณะที่แตกต่างไปได้ เพราะความเป็นจริงทางสังคมเกี่ยวกับเรื่องการเกรงใจหรือเรื่องกรรมไม่เป็นที่ปรากฏ

ดังนั้น เมื่อเราพูดถึงเรื่องการนิยามเป็นการจับคู่ระหว่างภาษากับความเป็นจริง การนิยามสิ่งที่เป็นนามธรรมหรือสิ่งที่ไม่สามารถที่จะใช้ประสาทสัมผัสทางกายภาพเข้ามาตรวจสอบให้ตรงกันได้ก็จะเป็นการยากต่อการนิยามมากกว่าที่จะนิยามสิ่งที่สามารถตรวจสอบได้ทางกายภาพ ในแง่นี้จะเห็นได้ว่าการนิยามนั้นเป็นสิ่งที่สัมพันธ์และสัมพันธ์กับภาษาและระบบความหมายในสังคม คำในสังคมหนึ่งเมื่อปรากฏในอีกระบบวัฒนธรรมก็มักมีความหมายที่แตกต่างไปจากความหมายเดิม เพราะความหมายของคำใหม่จะต้องไปสัมพันธ์และจัดสรรขอบเขตกับคำเดิมอื่น ๆ ในระบบภาษานั้น การแสวงหาความหมายที่เป็นสากลสำหรับคำหนึ่งคำจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ซึ่งเป็นดังที่ตามแนวคิดแบบโครงสร้างนิยมว่า Meaning is always "deferred" to the next word in the chain of associations.

นิยามของการนิยาม

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นวิธีการในการที่จะสร้างคำนิยาม ซึ่งถ้าหากเราจะกล่าวเฉพาะเจาะจงกับเรื่องของการนิยามมิติทางจิตวิญญาณแล้ว ก็จะได้เห็นว่าเราสามารถที่จะกล่าวถึงจิตวิญญาณหรือมิติทางจิตวิญญาณ และสร้างนิยามได้โดยอาศัยวิธีการหลากหลายดังที่กล่าวมาแล้วก็อาจเป็นไปได้ แต่ก่อนที่จะไปถึงว่าเราจะสามารถเข้าถึงความหมายของมิติจิตวิญญาณได้อย่างไรนั้น อาจจะมีประโยชน์อยู่ไม่น้อยถ้าหากเราจะทำให้เห็นว่า ในการนิยามนั้นสามารถแยกแยะได้ก็ประเภทและมีลักษณะอย่างไร ซึ่งก็จะพบว่าการแจกแจงแยกแยะการนิยามออกเป็นหลากหลายชนิด พอจะรวบรวมได้ดังต่อไปนี้³¹

- Lexical definition ซึ่งเป็นนิยามความหมายที่มีการใช้กันอยู่ทั่วไปและเป็นที่ยอมรับในทางสังคม ประมวลรวบรวมขึ้นมาเพื่อสื่อสารให้ได้ว่า สิ่งเหล่านี้ สิ่งหนึ่ง ๆ นั้น เป็นที่รับรู้กันในนิยามของอะไร ซึ่งในแง่หนึ่งก็จะเป็นสิ่งที่มีความหมาย หรือมีคำจำกัดความที่ชัดเจนเป็นที่ยอมรับกันอยู่ โดยทั่วไป ซึ่งวิธีการสร้างคำจำกัดความในลักษณะนั้น ก็จะใช้เป็นความเห็นร่วมกันที่ตกลงกันได้แล้ว ซึ่งเราจะพบเห็นวิธีการดังกล่าวในการทำพจนานุกรมต่าง ๆ
- Stipulative definition เป็นการสร้างคำนิยามขึ้นเป็นข้อเสนอตามความคิดที่ผู้เสนอเข้าใจ มักเป็นนิยามที่นำเสนอในเรื่องที่ยังไม่มีความหมายที่เข้าใจร่วมกันเป็นที่ชัดเจน จึงเป็นข้อเสนอในการนิยามสิ่งต่าง ๆ เพื่อให้เกิดการคิด วิเคราะห์ หรือทบทวนโต้แย้งให้เกิดความเข้าใจมากขึ้น
- Precising definition คือการพยายามที่จะทำให้ Lexical definition มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้นตามความรู้ความเข้าใจที่มีมากขึ้นในเรื่องนั้น ๆ หรือเพื่อการปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขทางสังคมที่เปลี่ยนไป เพื่อให้ความหมายที่เป็นที่ยอมรับกันมีความแม่นยำหรือตรงกับสิ่งที่กล่าวถึงมากขึ้น เช่น การนิยามความหมายของเวลาที่เปลี่ยนแปลงไปตามกระบวนทัศน์ทางวิทยาศาสตร์
- Theoretical definition หมายถึงการนิยามที่เราสร้างขึ้นจากทฤษฎีที่เป็นฐานรองรับ เป็นการนิยามโดยอิงกับทฤษฎี ตัวอย่างเช่น ถ้าหากว่าเรามีทฤษฎีว่าชีวิตเกิดจากปฏิกิริยาทางชีวเคมี เราก็อาจนิยามความหมายของชีวิตได้ว่าเป็นกระบวนการทางเคมี หรือเป็นผลมาจากกระบวนการเคมี เป็นต้น
- การนิยามยังมีความแตกต่างระหว่าง Intrinsic vs Extrinsic definition, Intrinsic definition เป็นการสร้างคำนิยามโดยใช้คุณสมบัติภายในของสิ่งนั้นเองเป็นตัวบ่งบอกลักษณะเฉพาะที่ทำให้ความหมายของสิ่งนั้น ส่วนการให้คำนิยามโดยอาศัยลักษณะภายนอกคือความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งนั้นกับสิ่งอื่นที่ดำรงอยู่ภายนอกมาเป็นคุณสมบัติที่นิยาม เราเรียกว่าเป็น Extrinsic definition
- นอกจากนี้ ยังคำจำกัดความยังแยกออกได้อีกสองนัยยะ คือ Denotative Definition และ Connotative Definition โดยความหมายของคำว่า Denotative Definition หมายความว่า เป็นคำนิยามที่เมื่อเรากล่าวถึงแล้ว บ่งชี้ไปถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นการเฉพาะเจาะจง ส่วน Connotative Definition หมายถึงคำนิยามที่บ่งถึงสิ่งกว้าง ๆ ที่พอจะเข้าใจกันร่วม ๆ กันได้ ซึ่งอาจจะไม่ได้เป็นคุณสมบัติของสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพียงสิ่งเดียว

จะเห็นได้ว่ากระบวนการนิยามมิได้หลายลักษณะ และการสร้างคำนิยามก็ได้หลายประเภท ซึ่งแต่ละประเภทก็จะมีที่ใช้และมีเงื่อนไขของการทำคำนิยามแต่ละประเภทไม่เหมือนกัน อย่างไรก็ตามก็ได้หมายความว่านิยามทุกนิยามดีเหมือนกันหมด สิ่งที่จะเรียกว่าเป็นคำนิยามที่ดีจะต้องประกอบด้วยลักษณะสำคัญอย่างน้อย 4 ประการ คือ

1. นิยามนั้นใช้ได้กับสิ่งที่กล่าวถึงในทุก ๆ กรณี ตัวอย่างเช่น เรานิยามว่าแมวคือสัตว์ตระกูลเสือซึ่งมีขนสีขาวเช่นนี้ก็ย่อมไม่ได้ เพราะว่าแมวกีย่อมจะมีขนสีอื่นอยู่ด้วย
2. เป็นคำจำกัดความที่สั้น กระชับ ไม่ใช่เป็นคำจำกัดความที่ใช้การอธิบายยืดเยื้อยาวนานเกินไป
3. ต้องมีความงดงามของการใช้ภาษา ซึ่งทำให้สื่อความหมายได้ดี

4. คำนิยามที่ดีควรสะท้อนความสัมพันธ์กับบริบทของความหมายได้ด้วย

เราอาจพอจะสรุปได้ในขั้นต้นว่า การนิยามที่ดีทำให้ง่ายต่อการสื่อความหมายที่ชัดเจน กระชับ และไม่สับสน และการนิยามที่ไม่ดีที่มักพบเห็นบ่อย ๆ นั้นมีลักษณะดังต่อไปนี้

- การให้คำนิยามที่ผิดไปจากความเป็นจริง ตัวอย่างเช่น การนิยามว่ามนุษย์เป็นสัตว์เซลล์เดียว หรือ การนิยามว่าสัตว์เลือดเย็น หมายความว่าสัตว์ที่อาศัยอยู่ในเขตขั้วโลก เป็นต้น
- การใช้คำที่มีความหมายยากต่อการเข้าใจมาอธิบายสิ่งที่ต้องการอธิบาย ตัวอย่างเช่น การนิยามความหมายของความงามว่าเป็นสภาวะอันประกอบด้วยสุนทรียภาพ ซึ่งก็ต้องมานิยามสุนทรียภาพว่าหมายถึงอะไรอีก จึงจะเข้าใจความหมายของความงามได้
- การใช้คำที่อธิบายวกวนอยู่ในตัวเอง ตัวอย่างเช่น การนิยามว่าความดีคือสิ่งที่ตรงข้ามกับความชั่ว ครั้นจะอธิบายว่าความชั่วเป็นอย่างไรก็อ้างอิงกลับไปอีกกว่าเป็นสิ่งที่ตรงข้ามกับความดี นิยามที่วกวนในลักษณะนี้ไม่นำไปสู่ความเข้าใจใหม่ได้
- เป็นคำนิยามที่มีความหมายกว้างเกินไป ยกตัวอย่างเช่น นิยามว่า กล้วยเป็นอาหารของมนุษย์ ซึ่งเป็นการให้ความหมายที่กว้างเกินไป เพราะกล้วยเป็นอาหารของสัตว์อื่นอีกหลายชนิด และมนุษย์ก็กินอาหารมากมายหลายชนิดนอกเหนือไปจากกล้วย
- การนิยามในความหมายที่แคบเกินไป เช่น แก้วหมายถึงสิ่งที่มนุษย์ใช้นั่งมี 4 ขา ซึ่งแก้วก็อาจจะไม่มี 3 ขาหรือมากกว่า 4 ขาก็ได้
- การนิยามโดยใช้คำเหมือนกันหรือคำคล้ายกัน หรือคำที่มีความหมายเดียวกันมาอธิบาย เช่น คำว่า เทวดา หมายถึงเทพ หรือ มนุษย์หมายถึงคน เป็นต้น

การสร้างคำนิยามที่ดีจึงจำเป็นต้องมีการจำเพาะไปที่คุณลักษณะเด่นที่เป็นลักษณะเฉพาะตัวของสิ่งที่กำลังนิยาม ไม่ใช่ลักษณะที่ซ้ำซ้อนกับสิ่งอื่น ๆ หรือเหมารวมเอาสิ่งอื่นที่ไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของวัตถุที่พิจารณาเข้ามารวมไว้ด้วย และควรหลีกเลี่ยงการขยายความที่มีลักษณะวกวน ไม่ใช่ภาษาที่ยากต่อความเข้าใจ และที่สำคัญคือเป็นการนิยามควรตอบย้ำสิ่งที่เป็คุณลักษณะมากกว่าการบอกปฏิเสธว่าสิ่งที่นิยามนั้นไม่เป็นอะไร เช่น การนิยามว่า มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่ไม่ใช่สัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ จะเห็นว่าเรามีเงื่อนไขสำคัญหลายประการที่จะทำให้การนิยามเป็นไปได้อย่างเหมาะสมยิ่งการนิยามในสิ่งที่เป็นามธรรมและเป็นการนิยามความหมายของสิ่งที่ยังไม่มีฉันทามติร่วมกันหรือตกลงกันได้อย่างชัดเจน การนิยามจิตวิญญาณหรือสภาวะทางจิตวิญญาณที่เป็นไปได้จะเป็นเพียงการเสนอ Stipulative definition ซึ่งเป็นคำจำกัดความเบื้องต้นเพื่อให้การถกเถียงอภิปรายกันเป็นไปได้อย่างเหมาะสม การสร้างคำนิยามที่เป็น Lexical definition เกี่ยวกับจิตวิญญาณยังเป็นสิ่งที่เป็ไปได้ยากด้วยเหตุผลหลายประการคือ

- การนิยามเพื่อให้ได้ความหมายที่เป็นที่ตกลงกันได้ ในสังคมวงกว้างนั้น สังคมต้องมีประสบการณ์ร่วมในระดับหนึ่ง ซึ่งหมายความว่า จะต้องมีความเกี่ยวข้องจำนวนมากพอที่รู้จัก เข้าใจ หรือเข้าถึงเรื่องจิตวิญญาณอย่างเพียงพอที่จะรู้ว่า จิตวิญญาณมีลักษณะอย่างไร มีคุณสมบัติพิเศษอย่างไร หากจะเปรียบเทียบก็เหมือนกับการนิยามรสชาติของ “บัวหิมะ” ที่คนส่วนมากไม่เคยลิ้มรส นิยามก็เป็นได้แค่อาศัยคำบอกเล่า

- หากการรับรู้หรือการตีความเรื่องเกี่ยวกับจิตวิญญาณมีความหลากหลาย ซึ่งมักเป็นสภาพที่พบเห็นโดยเฉพาะในสังคมที่มีความหลากหลายของจารีตความรู้และระบบความเชื่อและศาสนาธรรม การมีนิยามแบบ Lexical definition อาจเกิดขึ้นได้เมื่อระบบความคิดหนึ่งได้สถาปนาตนเองจนมีอำนาจเหนือกว่าระบบอื่น ๆ ซึ่งทำให้การนิยามตามความคิดแบบอื่นถูกกีดกันหรือหมดสถานภาพไป
- จิตวิญญาณที่เราพยายามนิยามอยู่นั้น เป็นสิ่งที่เราไม่สามารถอธิบายความสัมพันธ์เชื่อมโยงสิ่งอื่น ๆ ภายนอกตัวมันเองได้ชัดเจน เช่น เราไม่สามารถอธิบายจิตวิญญาณของมนุษย์ในแง่ที่เป็นคุณสมบัติของอวัยวะ หรือไม่ได้เป็นคุณสมบัติของช่วงชีวิต วัยแต่ละวัยได้ การที่จะสร้างนิยามจึงต้องเป็นลักษณะที่เรียกว่า Intrinsic definition ซึ่งหมายความว่า การนิยามจากลักษณะคุณสมบัติภายในของสิ่งนั้นเอง การนิยามจิตวิญญาณจึงมีลักษณะที่ยากที่จะนิยามผ่านความสัมพันธ์กับสิ่งภายนอกได้ เพราะจิตวิญญาณเป็นมิติที่เป็นด้านในของชีวิต เป็นส่วนของจิตใจที่แฝงเร้นอยู่นอกสามัญสำนึก ที่ Schutz³² เรียกว่า “penumbra.”
- จิตวิญญาณเป็นสิ่งที่อาจจะยากที่จะนำเสนอผ่านภาษาธรรมดาของมนุษย์ได้ เพราะกระบวนการด้านในที่เกิดขึ้นกับมนุษย์นั้นเป็นสิ่งที่อธิบายด้วยภาษาได้ยาก เราจึงมักจะเห็นพิธีกรรมหรือศาสนาต่าง ๆ มีการสื่อสารโดยใช้รูปแบบอื่นนอกเหนือจากภาษาพูด ไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรมหรือสัญลักษณ์ที่อาจช่วยให้เราเข้าถึงมิติจิตวิญญาณได้

นิยามสิ่งที่เรากำลังพยายามทำความเข้าใจ

กระบวนการนิยามจิตวิญญาณนี้มีลักษณะคล้ายกับการนิยามสิ่งที่ควอนตัมฟิสิกส์พยายามเข้าใจ นักควอนตัมฟิสิกส์มีความยากลำบากในการนิยามสิ่งที่ศึกษา เช่น การนิยามอะตอม เพราะการทดลองพบว่า อะตอมมีคุณสมบัติทั้งเป็นคลื่นและเป็นอนุภาคในขณะเดียวกัน ความคิดพื้นฐานแบบอริสโตเติลที่แยกแยะสิ่งต่าง ๆ จากกันชัดเจน (A, or not A) จึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ แต่นักวิทยาศาสตร์ก็สามารถสังเกตปรากฏการณ์ที่เป็นการแสดงออกของสิ่งที่เรากล่าวว่า อะตอม และสามารถสร้างทฤษฎีเกี่ยวกับอะตอมได้ เพื่อแก้ปัญหาเรื่องการนิยามที่เป็นไปไม่ได้ เพราะไม่มีนักวิทยาศาสตร์คนไหนที่มีประสบการณ์ตรงกับอะตอม ทำให้มีการเสนอวิธีการที่เรียกว่า Ramsay-Lewis Method³³ โดยเสนอว่า ความหมายของคำ ๆ หนึ่งในทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ก็ย่อมจะหมายถึงความหมายของสิ่งนั้นตามที่ปรากฏอยู่ในทฤษฎีทั้งหลายต่าง ๆ ที่กล่าวถึงสิ่งนั้นนั่นเอง ยกตัวอย่างเช่น ความหมายของอะตอมจะหมายถึงคุณสมบัติที่เป็นไปตามทฤษฎีที่ว่าไว้เกี่ยวกับอะตอม ในแง่นี้ เราอาจจะไม่จำเป็นต้องมีนิยามความหมายที่ชัดเจนแต่ทว่าในการนำเสนอทฤษฎีแต่ละทฤษฎีก็มีความหมายของสิ่งที่เสนอแฝงอยู่เสมอ

นอกเหนือจากการนิยามในลักษณะที่เป็นภาษาหรือคำพูดแล้ว ในแนวความคิดแบบ Pragmatism ดังที่นำเสนอโดย Sir William James มักจะไม่ให้ความสำคัญกับการนิยามแบบสายลักษณะอักษร โดยถือว่าการนิยามไม่มีความสำคัญเท่ากับการปฏิบัติจนกระทั่งเข้าใจสิ่งนั้นผ่านวิถีปฏิบัติเอง ซึ่งในลักษณะนี้จะสอดคล้องกับแนวความคิดทางด้านศาสนาต่าง ๆ ที่จะถือว่าการพยายามที่จะเข้าใจด้วยความคิดหรือการคาดการณ์กะเง็งโดยไม่มีประสบการณ์ตรงของตนเองนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ในการเข้าถึงความเข้าใจที่แท้จริง

จำกัดความสิ่งที่ไร้ขีดจำกัด

ในมุมมองทางศาสนาหลายศาสนาจะเห็นว่า การพยายามทำความเข้าใจหรือนิยามจิตวิญญาณ เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ จิตวิญญาณในความหมายของการเป็นสิ่งสูงสุดเป็นสิ่งที่หาที่สุดหรือขอบเขตไม่ได้ เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏในทุกสิ่งอย่างไร้ขอบเขต (Omnipresence) จึงเป็นสิ่งที่นิยามไม่ได้ หากเราพิจารณาจากภาษาอังกฤษ คำว่า definition ก็คือ การทำให้ definite คือการจำกัดขอบเขตให้ชัดเจน แต่สิ่งสูงสุดในทางศาสนธรรมมักเป็นสิ่งที่ถือว่า indefinite ซึ่งเราไม่สามารถที่จะทำให้มันจำกัดความได้ เนื่องจากการจำกัดความของมันจะทำให้คุณสมบัติของความไร้ขีดจำกัดของมันหมดไป นี่อาจเป็นสิ่งที่ท่านพุทธทาสเรียกว่า เกินวิสัยแห่งการบัญญัติ หรืออาจเรียกสิ่งที่เรากำหนดความไม่ได้ว่า องค์อนันต์ ซึ่งก็คือ indefinite นั่นเอง ในแง่นี้เมื่อไม่สามารถทำให้ definite ได้ การนิยามความหมายอาจต้องทำให้เป็นการนิยามแบบปลายเปิด ซึ่งหมายความว่าเปิดกว้างให้กับความเป็นไปได้ที่เราอาจไม่เคยรู้ ที่สำคัญยิ่งกว่านั้น ถ้าหากว่าเราถือว่าในมิติทางจิตวิญญาณ เป้าหมายของการให้คำนิยามไม่ได้เป็นไปได้เพื่อจัดสิ่งต่าง ๆ ให้ตายตัว แต่ว่าเป้าหมายของการนิยามก็เพื่อเปิดโอกาสให้การเรียนรู้มิติที่ลึกลงไปของชีวิตเป็นไปได้มาก ก็ย่อมจะหมายความว่าความหมายนั้นอาจจะรับใช้วัตถุประสงค์ดังกล่าวเป็นสำคัญ

หากกล่าวจากมุมมองของการนิยามในแง่การเป็นปฏิบัติการทางสังคมแล้ว การนิยามก็เป็นการช่วงชิงกำหนดความหมาย เป็นปฏิบัติการทางอำนาจที่สามารถเปลี่ยนแปลงความจริงในสังคมได้ การนิยามเกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขประวัติศาสตร์ นิยามที่สถาปนาความจริงชุดหนึ่งอาจถูกท้าทายและรื้อเลาะโดยนิยามใหม่ ซึ่งเมื่อได้รับการยอมรับก็กลายเป็นนิยามกระแสหลักที่ตายตัวและกลับมากดทับหรือปิดกั้นความเป็นไปได้ใหม่ ๆ และต้องถูกกะเทาะเลาะรื้อลงอีก ในแง่นี้ นิยามจึงเป็นปฏิบัติการที่สัมพันธ์กับบริบทของการต่อสู้ทางอำนาจ จึงต้องเข้าใจด้วยว่าการนิยามที่ทำอยู่นั้นกำลังต่อสู้ ต่อรอง หรือท้าทายอะไรอยู่ เช่น ในปัจจุบันที่มีมิติทางจิตวิญญาณถูกละเลยจากแนวคิดการพัฒนาที่เน้นวัตถุ การนิยามสุขภาพว่าหมายถึงสุขภาวะที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย ใจ สังคม และทางจิตวิญญาณ จึงเป็นปฏิบัติการเพื่อตอกย้ำความสำคัญของเรื่องจิตวิญญาณ หากพิจารณาในแง่นี้ การที่จิตวิญญาณมีแนวโน้มที่ถูกทำให้กลายเป็นเรื่องปัจเจก ที่แยกขาดไม่สัมพันธ์กับสังคม การนิยามจิตวิญญาณให้เชื่อมโยงกับสังคม (เช่น การมีจิตสาธารณะ การมีอุดมคติเพื่อผู้อื่น หรือการมีจิตอาสา) ก็อาจเป็นสิ่งที่จำเป็น

ปัจจัยกำหนด: นิยัตินิยม Determinism หรือปัจจัยการ

ความพยายามของมนุษย์ที่จะเข้าใจกฎเกณฑ์และหลักเหตุผลในชีวิตประจำวัน เป็นความพยายามพื้นฐานที่สุดของการแสวงหาความรู้ของมนุษย์ แนวคิดที่อธิบายจักรวาลว่า ประกอบขึ้นด้วยเหตุอันไปสู่ผลนั้น เป็นแนวคิดที่ปรากฏอยู่ในทุกวัฒนธรรมความคิด โดยความพยายามทำความเข้าใจจักรวาลในแง่ของจุดกำเนิดและการคลี่คลายตัวนั้น เป็นโครงเรื่องพื้นฐานที่สุดที่มนุษย์ใช้อธิบายความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ ว่ามีเหตุหรือปัจจัยกำหนดต่าง ๆ ที่นำไปสู่ผลอันแสดงปรากฏให้เห็นเป็นปรากฏการณ์ แต่แนวความคิดเรื่องปัจจัยกำหนดหรือแนวความคิดที่เรียกว่า Causal determinism นั้น ดูเหมือนจะได้พัฒนาไปสู่จุดสูงสุดในแนวคิดฟิสิกส์แบบนิวตัน ซึ่งได้นำเสนอภาพของจักรวาลในแง่ที่ดำเนินไปบนกฎเกณฑ์ที่มีลักษณะตายตัว

ก่อนยุคของนิวตันนั้น มนุษย์ในวัฒนธรรมต่าง ๆ อธิบายปรากฏการณ์ตามหลักเหตุผลอย่างกว้าง ๆ โดยมีได้มั่งที่จะสรุปเป็นหลักเกณฑ์ที่มีตัวแปรที่ชัดเจนและวัดผลได้ การทดแทนการรับรู้เชิง

ประจักษ์ด้วยข้อมูลจากการตรวจวัดที่เที่ยงตรง ประกอบกับการใช้การคำนวณแบบคณิตศาสตร์เพื่อหากฎเกณฑ์ที่ตายตัว ทำนายได้อย่างแม่นยำ และสามารถทดลองซ้ำได้ ได้ทำให้ แนวความคิดแบบวัตถุนิยมกลไกที่นิวตันนำเสนอที่อธิบายสิ่งต่าง ๆ เป็นไปตามกฎเกณฑ์ตายตัว โดยมีตัวแปรอยู่เพียงไม่กี่ตัว กลายเป็นแบบจำลองในการทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ทั้งในโลกของวัตถุและโลกของทางสังคมของมนุษย์

ทฤษฎีการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมดังกล่าวถูกนำเสนออย่างเป็นระบบในกลุ่มที่เรียกว่า Vienna circle ภายใต้ปรัชญาที่เรียกว่า Logical positivism หรือปฏิฐานนิยมเชิงตรรก ภายใต้ข้อสรุปที่ว่า ปรากฏการณ์ของสรรพสิ่งล้วนเกิดจากปัจจัยกำหนดและดำเนินไปบนกฎเกณฑ์ที่แน่นอน และถ้าหากเราสามารถที่จะรู้ถึงกฎเกณฑ์และตัวแปรต่าง ๆ เหล่านี้ เราก็จะสามารถพยากรณ์ผลลัพธ์ตลอดจนควบคุมกำกับให้สรรพสิ่งเกิดขึ้นหรือเปลี่ยนแปลงไปได้ตามเจตนาของเราเอง แนวคิดแบบ causal determinism ในลักษณะนี้ถูกตั้งคำถามว่าทฤษฎีดังกล่าวจะสามารถไปอธิบายปรากฏการณ์ของมนุษย์ที่มีความซับซ้อนมากขึ้นกว่าที่ปรากฏในโลกของวัตถุได้หรือไม่

หลักกว้าง ๆ ของการเข้าใจโลกแบบ Determinism หรือนิยัตินิยมมีได้มีอยู่แต่ในรูปของ logical empiricism ภายใต้กระบวนทัศน์แบบนิวตันเท่านั้น แต่ยังปรากฏอยู่ในปรัชญาความคิดอื่น ๆ ด้วย ในปรัชญาตะวันออกนั้น แนวความคิดแบบเหตุปัจจัยกำหนดก็เป็นส่วนหนึ่งของปรัชญาแนวคิดแบบพุทธที่ปรากฏเป็นคำอธิบายในเรื่องอิทัปปิจจยตา³⁴ ซึ่งถือว่าปรากฏการณ์ต่าง ๆ ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัยที่หนุนเนื่องปรุงแต่งจนเกิดผล คือปรากฏการณ์ที่เราเห็น และเรายังสามารถกระทำให้ความปรุงแต่งที่เกิดขึ้นดับลงได้ด้วยการแก้ที่เหตุ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างเกิดแต่เหตุ เมื่อเหตุดับ ทุกสิ่งทุกอย่างก็ดับ”

อย่างไรก็ตาม ในความคิดดังกล่าว แม้ว่าจะถือว่าปัจจัยกำหนดเป็นตัวชี้ขาดความเป็นไปของสรรพสิ่งอยู่ แต่ก็มีลักษณะแตกต่างอย่างน้อย 2 ประการจากแนวคิดแบบนิวตัน กล่าวคือ 1) เหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่ถือว่ามีผลต่อปรากฏการณ์นั้นมิได้จำกัดแต่เฉพาะแต่เหตุปัจจัยในทางวัตถุ แต่ยังมีปัจจัยในเชิงจิต ซึ่งมีได้ปรากฏในความคิดวิทยาศาสตร์แบบนิวตัน 2) กฎเกณฑ์ที่แน่นอนตายตัวนั้นมีความสลับซับซ้อนมากกว่าที่จะลดทอนเหลือเพียงตัวแปรที่ตายตัวไม่กี่ชนิดที่จะทำการคำนวณออกมาเป็นหลักฐานในเชิงปริมาณหรือสามารถควบคุมได้

จะเห็นได้ว่า การมองปัจจัยกำหนดนั้นอาจมีความแตกต่างหลากหลายออกไปจากวิธีคิดในกระบวนทัศน์แบบนิวตัน ยิ่งไปกว่านั้น แนวความคิดแบบนิวตันเองก็ยังได้ถูกท้าทายโดยกระบวนทัศน์วิทยาศาสตร์ใหม่ ๆ ไม่ว่าจะเป็นแนวความคิดแบบไฮเซนเบิร์กที่นำเสนอทฤษฎีสัมพัทธภาพหรือแนวความคิดในเรื่องควอนตัมฟิสิกส์ ซึ่งได้ชี้ให้เห็นถึงความไม่แน่นอน (Uncertainty) และความเป็นไปได้ของการเปลี่ยนแปลงที่ไม่ได้จำกัดตัวในกาละเทศะ (Time & Space) ในกระบวนทัศน์เดิมของ Logical positivism นอกจากนั้น ความสนใจในเรื่องระบบซับซ้อนที่ไม่เป็นไปตามกฎเกณฑ์การเปลี่ยนแปลงเชิงเส้น (Linear, unidirectional change) ก็ยังทำให้แนวคิดการพยากรณ์หรือการทำนายผลของการทดลองได้อย่างชัดเจนและการควบคุมระบบให้เป็นไปตามเจตนาของมนุษย์ถูกตั้งคำถามอย่างมาก

ความพยายามในการหาปัจจัยกำหนดตามแนวคิดแบบนิยัตินิยม (Determinism) นั้นมีเป้าหมายอยู่ที่การควบคุมหรือกะเกณฑ์ปัจจัยกำหนดที่จะทำให้เกิดผลได้ตามเจตนาของผู้ควบคุม ในความเป็นจริง หากเราถือว่าการเติบโตทางจิตวิญญาณหรือการบรรลุภาวะสูงสุดในการดำเนินชีวิตนั้นเป็นผล

ของการเรียนรู้ที่สะสมในชีวิตมนุษย์ ก็จะได้เห็นได้ชัดแล้วว่า แม้ในเรื่องการศึกษาทางโลก เช่น การเรียน วิชาคณิตศาสตร์ หรือสังคมศาสตร์ ก็แทบจะเป็นไปไม่ได้ที่เราจะควบคุมกำกับให้ผลการศึกษาเป็นไปตามที่เราต้องการ ยิ่งเป็นการศึกษาทางจิตวิญญาณด้วยแล้ว หลักฐานเท่าที่มีแทบจะไม่ปรากฏเลยว่าการบำเพ็ญภาวนาหรือการปฏิบัติศาสนกิจจะสามารถคาดการณ์หรือกะเกณฑ์ให้เกิดผลใจการยกระดับสภาวะทางจิตวิญญาณได้ในระยะเวลาที่กำหนด

ความซับซ้อนของกระบวนการเรียนรู้ทางจิตวิญญาณอาจคล้ายคลึงกับปรากฏการณ์ในเชิงควอนตัมในแง่ที่เต็มไปด้วยความไม่แน่นอน นอกจากนั้นฟิสิกส์ใหม่ที่ตั้งคำถามอย่างถอนรากถอนโคนกับเรื่องกาลเทศะก็ยิ่งทำให้แนวคิดเรื่องเหตุและผลเชิงเส้นเป็นไปไม่ได้มากขึ้น ทั้งนี้เพราะความคิดเรื่องเหตุและผล (Causality) ดำรงอยู่บนสมมติฐานที่ว่ากาลเวลาดำเนินไปในทิศทางจากอดีตสู่ปัจจุบันและไปสู่อนาคต แต่ในฟิสิกส์ใหม่นั้น อดีต ปัจจุบัน และอนาคตนั้นสัมพันธ์กันในหลายรูปแบบ รวมทั้งสามารถดำรงอยู่ได้พร้อมกันในหลายระนาบของความเป็นจริง ในกระบวนการทัศน์เช่นนี้ ความคิดเรื่องปัจจุบันถูกเหตุปัจจัยในอดีตเป็นตัวกำหนดนั้นเป็นสิ่งที่เป็นไปได้โดยทีเดียว

กล่าวจากมุมมองในเชิงศาสนธรรมแล้ว ปัจจัยสำคัญที่สุดในการพัฒนาจิตวิญญาณในแทบทุกศาสนา คือ การปฏิบัติ ซึ่งมักครอบคลุมทั้งมิติทางศีลธรรมจรรยาที่ให้อยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้อย่างสงบสันติ (ศีล) มิติทางภาวนา (ทั้งในแง่ที่เป็นการภาวนาต่อพระผู้เป็นเจ้า หรือ การเจริญภาวนาแบบสมาธิศึกษา) และมิติทางปัญญา คือการเข้าใจสัจธรรมแห่งชีวิตอย่างลึกซึ้ง อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จของการปฏิบัติก็ยังมีความเป็นไปได้ที่ขึ้นกับเงื่อนไขอื่นนอกเหนือจากปัจจัยส่วนบุคคล ซึ่งในที่นี้จะแยกออกเป็นสองส่วนคือ การมีโครงสร้างพื้นฐานที่สนับสนุนการเรียนรู้จิตวิญญาณ (Spiritual infrastructure) และสภาวะแวดล้อมที่เกื้อกูล (Conducive environment)

โครงสร้างพื้นฐานที่สนับสนุนการเรียนรู้ทางจิตวิญญาณ ประกอบด้วย

- แหล่งความรู้และภูมิปัญญาที่มีการปรับตัวอยู่ตลอดเวลา ได้แก่ ตำรา คติชน พิธีกรรมและพิธีการ การใช้อุปมาอุปไมยและระบบสัญลักษณ์ ตลอดจนหลักปฏิบัติที่แฝงอยู่ในขนบธรรมเนียมและประเพณี
- โครงสร้างพื้นฐานในส่วนที่เป็นสถาบัน ได้แก่ สถานที่ประกอบพิธีกรรม (โบสถ์ วัด มัสยิด) ผู้นำทางจิตวิญญาณ ชุมชนผู้ปฏิบัติธรรม โครงสร้างชีวิตทางสังคมที่ดึงดูดให้คนได้มาพบปะกัน และเครือข่ายการสื่อสารข้อมูลข่าวสาร
- โครงสร้างพื้นฐานที่เป็นจัดการเรื่องกาลเทศะ (Temporo-Spatial Organization) คือรูปแบบการจัดระบบทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาจิตวิญญาณที่เกี่ยวข้องกับ “กาล” (เวลา) และ “เทศะ” (สถานที่) ตัวอย่างเช่น
 - การจัดเวลาสำหรับการทำพิธีกรรมในรอบปีเพื่อชักนำให้คนเข้าใกล้ศาสนธรรม ไม่ว่าจะเป็นการสืบเนื่องมาแต่โบราณหรือเป็นการคิดสร้างสรรค์ขึ้นใหม่
 - การจัดเวลาสำหรับพิธีกรรมส่วนบุคคลที่แฝงไว้ด้วยหลักธรรม ตั้งแต่เกิดจนตาย
 - การจัดสรรพื้นที่สำหรับการฟื้นฟูสภาวะทางจิตวิญญาณ อันมีลักษณะสอดคล้องกับการใช้ชีวิตประจำวันส่วนบุคคล
 - การจัดสรรพื้นที่ที่เอื้อต่อการดำเนินกิจกรรมเสริมสร้างสภาวะทางจิตวิญญาณแบบเป็นหมู่คณะ

ในส่วนของสภาวะแวดล้อมที่เกื้อกูลให้โครงสร้างพื้นฐานทางจิตวิญญาณทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ประกอบด้วย

- ความพอเพียงของเครื่องอุปโภคบริโภค เพื่อการยังชีพ
- การอยู่ร่วมกันของผู้คนหลากหลายวัยวุฒิ
- ความสมดุลของกฎเกณฑ์ระหว่างเพศหญิงชาย
- ความเป็นหนึ่งเดียวของชุมชน โดยปราศจากอำนาจครอบงำและความรุนแรง
- จังหวะต่าง ๆ ของชีวิตที่ไม่เร่งรัด เร่งรีบจนเกินไป
- การมีมรดกทางวัฒนธรรมร่วมกัน

ในทางปฏิบัติแล้ว เป็นการยากที่จะบอกเป็นกฎเกณฑ์ตายตัวว่าปัจจัยใดบ้างที่จะทำให้เกิดการเรียนรู้หรือการเติบโตทางจิตวิญญาณ ปัจจัยเหล่านี้บอกเพียงแนวโน้มหรือความเป็นไปได้ที่โอกาสในการเรียนรู้จะเกิดขึ้นมากกว่าที่จะเป็นปัจจัยกำหนดที่คาดการณ์หรือหวังผลได้อย่างเครื่องยนต์กลไก

องค์ประกอบของสภาวะทางจิตวิญญาณ

องค์ประกอบของสภาวะทางจิตวิญญาณ สามารถแจกแจงได้อย่างไรบ้าง การจำแนกแจกแจงองค์ประกอบแบบต่าง ๆ มีประโยชน์อย่างไร วิธีคิดในการแจกแจงสิ่งต่าง ๆ ออกเป็นองค์ประกอบนั้นมีรากฐานจากวิธีคิดที่แตกต่างกันได้ 2 ลักษณะคือ ลักษณะแรกเป็นการแยกแยะองค์ประกอบออกเป็นส่วนย่อย เพื่ออธิบายคุณสมบัติของทั้งหมดโดยผ่านคุณสมบัติของส่วนย่อย วิธีคิดแบบ Reductionistic ซึ่งเป็นวิธีคิดหลักในวิทยาศาสตร์สมัยใหม่นี้ได้รับการวิพากษ์ว่าเป็นวิธีคิดที่ลดทอนความเป็นองค์รวมให้เหลือเพียงคุณสมบัติย่อย ๆ ขององค์ประกอบ ในกระบวนการคิดทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่ลดทอนเช่นนี้ มิติที่สะท้อนความเป็นองค์รวมของชีวิต เช่น มิติทางจิตวิญญาณ สุนทรียภาพ หรือความเป็นมนุษย์ได้สูญหายไปพร้อม ๆ กับที่ความดี ความงาม และความจริงสูงสุดของชีวิต

ที่กล่าวเช่นนั้นก็เพราะ จิตวิญญาณ สุนทรียภาพ และความเป็นมนุษย์เป็นคุณสมบัติที่เกิดจากบูรณาการของชีวิต เมื่อเรานำชีวิตมาแยกเป็นส่วน ๆ เพื่อการศึกษา คุณสมบัติบางประการซึ่งเป็นสิ่งที่ก่อกำเนิดขึ้นจากความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนในองค์รวมอันเป็นหนึ่งเดียวของชีวิตก็จะสูญหายไป ในทางการแพทย์สมัยใหม่ที่ศึกษาการทำความเข้าใจชีวิตโดยแยกสรีระออกเป็นอวัยวะต่าง ๆ มิติทางจิตวิญญาณ สุนทรียภาพ และความเป็นมนุษย์จึงสูญหายไป วิธีการศึกษาทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่เน้นการชำแหละแยกชิ้นส่วนของมนุษย์มาทำความเข้าใจเป็นส่วน ๆ นั้นเป็นวิธีการศึกษาที่ปฏิเสธการดำรงอยู่ของคุณลักษณะของชีวิตที่ไม่มีปรากฏอยู่ในชิ้นส่วนย่อย เมื่อไม่มีทัศนะแบบบูรณาการหรือมองให้เห็นองค์รวมของชีวิต มิติแห่งความเป็นองค์รวมของชีวิตจึงสูญหายไปจากวิธีคิดของการแพทย์สมัยใหม่

วิธีคิดที่แยกแยะองค์ประกอบอีกลักษณะหนึ่งคือการแจกแจงส่วนย่อยโดยเชื่อมโยงกับส่วนรวม โดยส่วนย่อยเป็นแค่เพียงสิ่งบ่งบอกว่ามีส่วนที่ใหญ่กว่าดำรงอยู่ และส่วนย่อยจะมีความหมายก็ต่อเมื่อเป็นส่วนที่เชื่อมโยงกับส่วนรวม ตัวอย่างเช่น ขาโต๊ะเป็นองค์ประกอบของโต๊ะ เมื่อเราเห็นขาโต๊ะเราก็รู้ว่ามีโต๊ะอยู่ที่นั่น แต่เราไม่อาจรู้หรืออธิบายความเป็นโต๊ะโดยลดทอนลงมาเหลือขาโต๊ะ ซึ่งเป็นส่วนย่อยของความเป็นโต๊ะ เช่นเดียวกับที่เราไม่สามารถเข้าใจชีวิตโดยลดทอนลงเหลือเพียงอวัยวะ ในแง่นี้การแยกแยะองค์ประกอบเป็นเพียงการประมวลส่วนย่อยที่ช่วยชี้บ่งชีวิตทางจิตวิญญาณ

แต่โดยที่จิตวิญญาณเป็นสิ่งสูงสุดและไร้ขอบเขต (Ultimate) การระบอบองค์ประกอบใดๆ ก็ล้วนไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ทั้งสิ้น ความไม่ครบถ้วนสมบูรณ์นี้เป็นสิ่งจำเป็นเพราะหากเราถือว่าจิตวิญญาณเป็นคุณสมบัติของความเป็นองค์รวมสูงสุด ซึ่งโดยนัยยะนี้จึงสภาวะที่เป็น “องค์อนันต์” ไปด้วย การไล่เรียงองค์ประกอบขององค์อนันต์ย่อมไม่มีที่สิ้นสุด โดยเฉพาะการพยายามแจกแจงไล่เรียงด้วยมนุษย์ปุถุชน³⁵ เมื่อเป็นเช่นนั้น แนวคิดเรื่ององค์ประกอบย่อมไม่อาจทำให้สมบูรณ์ได้ แต่จะเป็นการเสนอส่วนประกอบที่สะท้อนคุณลักษณะบางประการที่เป็นประโยชน์ในการเข้าใจสภาวะทางจิตวิญญาณในฐานะจุดรวมเชิงจินตนาการ³⁶ ได้

การไล่เรียงคุณลักษณะที่เป็นองค์ประกอบของสภาวะทางจิตวิญญาณมีได้แตกต่างกันจากน้อย (สะอาด สว่าง สงบ) ไปมาก (Spirituality A-Z)³⁷ การระบอบองค์ประกอบจิตวิญญาณจึงอาจทำได้หลายแบบขึ้นอยู่กับเป้าหมายหรือภารกิจที่ต้องการบรรลุ Elkins, et al. (1988)³⁸ ได้เสนอองค์ประกอบของจิตวิญญาณที่น่าสนใจที่ไม่เฉพาะเจาะจงกับศาสนาใดศาสนาหนึ่ง โดยมีทั้งสิ้น 9 องค์ประกอบดังนี้

- Transcendent dimension: The spiritual person has an experientially based belief that there is a transcendent dimension to life. The actual content of this belief may range from the traditional view of a personal God to a psychological view that the ‘transcendent dimension’ is simply a natural extension of the conscious self into the regions of the unconscious or Greater Self.
- Meaning and purpose in life: The spiritual person has known the quest for meaning and purpose and has emerged from this quest with confidence that life is deeply meaningful and that one’s own existence has purpose.
- Mission in life: The spiritual person has a sense of ‘vocation’. He or she feels a sense of responsibility to life, a calling to answer, a mission to accomplish, or in some cases, even a destiny to fulfill.
- Sacredness of life: The spiritual person believes life is infused with sacredness and often experiences a sense of awe, reverence, and wonder even in nonreligious’ settings.
- Material values: The spiritual person can appreciate material goods such as money and possessions but does not seek ultimate satisfaction from them nor attempt to use them as a substitute for frustrated spiritual needs.
- Altruism: The spiritual person believes we are our ‘brother’s keepers’ and is touched by the pain and suffering of others.
- Idealism: The spiritual person is a visionary committed to the betterment of the world.
- Awareness of the tragic: The spiritual person is solemnly conscious of the tragic realities of human existence. He or she is deeply aware of human pain, suffering and death.
- Fruits of spirituality: The spiritual person is one whose spirituality has borne fruit in his or her life. True spirituality has a discernible effect upon one’s relationship to self, others, nature, life, and whatever one considers to be the Ultimate.

ในทางปฏิบัติ การแยกแยะแจกแจงองค์ประกอบจิตวิญญาณมักมุ่งไปที่การวิเคราะห์และการประเมินผลด้วย มิงานศึกษาหลายชิ้นที่เสนอองค์ประกอบจิตวิญญาณเพื่อเป็นกรอบในการประเมิน ซึ่งจะได้กล่าวถึงในหัวข้อการประเมินต่อไป

ความสัมพันธ์และผลของสภาวะทางจิตวิญญาณที่มีต่อสุขภาพโดยรวมของมนุษย์

กรอบแนวคิดหลักในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างจิตวิญญาณกับสุขภาพมักเป็นไปในลักษณะที่ต้องการแสดงให้เห็นว่า การปฏิบัติทางศาสนาธรรม เช่น การภาวนา หรือการมีประสบการณ์ทางจิตวิญญาณมีผลต่อการเยียวยารักษาโรคอย่างไรบ้าง ซึ่งปรากฏเป็นงานวิจัยจำนวนมากและมีแนวโน้มมากขึ้นเรื่อยๆ ในระยะหลัง Galek et al รายงานว่า การสืบค้นฐานข้อมูล MEDLINE (National Library of Medicine) พบว่า การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับความต้องการด้านจิตวิญญาณที่เกี่ยวกับการแพทย์นั้น 88% เป็นการศึกษาวิจัยที่ตีพิมพ์หลังปี ค.ศ. 1990³⁹ การวิจัยเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเป็นความพยายามที่จะหาความสัมพันธ์ระหว่างจิตวิญญาณกับสุขภาพทางกายภาพ เช่น การนั่งสมาธิกับความดันโลหิต การสวดมนต์กับการนอนหลับ ซึ่งแม้ในปัจจุบันจะพบความสัมพันธ์ในเชิงบวกมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม แนวคิดการหาความสัมพันธ์ดังกล่าวมีจุดอ่อนสำคัญคือ แนวคิดดังกล่าวเป็นการให้คุณค่าของสุขภาพทางกายภาพว่าเป็นสิ่งสำคัญกว่าเรื่องจิตวิญญาณการปฏิบัติภาวนาหรือการเติบโตทางจิตวิญญาณถูกประเมินเพื่อว่ามีคุณค่าก็ต่อเมื่อส่งผลต่อสุขภาพซึ่งเป็นเป้าหมายทางการแพทย์หรือจะกล่าวว่า จิตวิญญาณมีไว้รับใช้การแพทย์ก็ได้ หากเราถือว่าการเติบโตทางจิตวิญญาณเป็นเป้าหมายสูงสุดของการมีชีวิต เราอาจต้องหันมาตั้งคำถามว่า การแพทย์ ความเจ็บป่วยหรือกระบวนการรักษาพยาบาลที่เป็นอยู่รับใช้การเติบโตหรือการเรียนรู้ทางจิตวิญญาณอย่างไร กรณีของคุณสุภาภรณ์ พงษ์พฤกษ์ เป็นตัวอย่างที่ดีที่แสดงให้เห็นว่า หากเป้าหมายคือความสมบูรณ์ของชีวิตทางจิตวิญญาณ การเยียวยารักษาจะต้องเป็นไปเพื่อการมีชีวิตอยู่และการตายอย่างสันติ

การหาหลักฐานทางการแพทย์ที่จะยืนยันคุณประโยชน์จากจิตวิญญาณน่าจะมีความสำคัญอย่างน้อยสองประการด้วยกันคือ

1. เป็นประโยชน์เพื่อให้แพทย์ยอมรับในความสำคัญของจิตวิญญาณ หรือทำให้แพทย์มีความมั่นใจที่จะแนะนำผู้ป่วยโดยไม่ถูกครหาว่านำศรัทธาความเชื่อส่วนตัวมายัดเยียดให้ผู้ป่วย
2. เป็นประโยชน์สำหรับผู้ป่วยที่มีศรัทธาอยู่บ้าง การมีหลักฐานทางการแพทย์อาจช่วยให้ผู้ป่วยมีความมุ่งมั่นหรือสนใจปฏิบัติมากขึ้น สำหรับผู้ป่วยที่ไม่มีศรัทธาเป็นทุนเดิมอยู่ การแนะนำหรือผสมผสานมิติทางจิตวิญญาณย่อมเป็นไปได้จำกัด (หรือในบางกรณีอาจถูกปฏิเสธอย่างสิ้นเชิง)

ไม่ว่าจะเป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง ผลการวิจัยที่เกี่ยวกับผลกระทบทางจิตวิญญาณก็เป็นเช่นเดียวกับการวิจัยปัจจัยสุขภาพต่าง ๆ คือ เราอาจค้นหาหลักฐานการวิจัยได้ทั้งที่บอกว่า การดื่มไวน์แดงมีประโยชน์ต่อสุขภาพพอ ๆ กับที่จะได้หลักฐานที่ตรงข้ามกัน อย่างไรก็ตาม ผลการวิจัยที่ยืนยันผลเชิงบวกดูเหมือนจะมีมากขึ้น ซึ่งก็เป็นการยากที่จะบอกว่า นั่นเป็นเหตุ หรือเป็นผลของทัศนคติของสถาบันทางการแพทย์ที่เริ่มเปลี่ยนแปลงไป ดังที่ปรากฏว่า มหาวิทยาลัยแพทย์ชั้นนำต่าง ๆ ต่างก็แข่งขันกันทำวิจัยและเปิดหลักสูตรการเรียนการสอนเรื่องจิตวิญญาณกับการแพทย์ นอกจากนี้ สถาบันด้านการรับรองคุณภาพระบบบริการอย่างเช่น The Joint Commission on Accreditation for Health Care Organizations (JCAHO) และ The Commission on Accreditation of Rehabilitation Facilities (CARF) ต่างก็มีข้อผูกพันที่จะให้สถานบริการทางการแพทย์ทำการประเมินสุขภาวะทางจิตวิญญาณและจัดระบบบริการที่เอื้อต่อความต้องการทางจิตวิญญาณของผู้ป่วย⁴⁰

การประเมินสุขภาวะทางจิตวิญญาณ

การประเมินสภาวะทางจิตวิญญาณควรเป็นอย่างไร ตัวชี้วัดของสภาวะทางจิตวิญญาณมีได้หรือไม่ ในเงื่อนไขใด หากมีได้ ตัวชี้วัดนั้น ๆ มีความจำเพาะ ความไว ความเที่ยง และความน่าเชื่อถือได้ในระดับใด การตอบคำถามเหล่านี้จำเป็นต้องเข้าใจทั้งธรรมชาติของการประเมินและธรรมชาติของจิตวิญญาณ การประเมินเชิงจิตวิญญาณนั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับนามธรรม เรื่องทางจิตวิญญาณยังเป็นเรื่องราวทางอภิปรัชญาอย่างยิ่ง กล่าวคือเป็นสิ่งที่รู้ได้เฉพาะตัวเท่านั้น ดังนั้น การประเมินอย่างเป็นภาวะวิสัยตามวิธีวิทยาแบบเดิม ๆ ที่ได้รับการพัฒนามาจากฐานความรู้วิทยาศาสตร์กายภาพจึงเป็นไปได้อย่างจำกัด ลักษณะสำคัญของประสบการณ์เชิงจิตวิญญาณ ซึ่งไม่สามารถประเมินได้ด้วยวิธีวิทยาแบบวิทยาศาสตร์ได้นั้น มีอยู่ 5 ประการคือ

- ประสบการณ์เชิงจิตวิญญาณเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลที่จะไปปฏิบัติและรับรู้ด้านในของชีวิตด้วยตนเอง ซึ่งบางครั้งอาจสามารถสื่อสารระหว่างผู้ที่มีประสบการณ์เชิงจิตวิญญาณด้วยกันได้
- บุคคลไม่สามารถใช้การคิดแบบตรรกะตรงเชิงเหตุผลในการเข้าใจประสบการณ์ เพราะการได้มาซึ่งความรู้จากประสบการณ์นั้นมีหลายระดับ
- ภาษาพูดและภาษาเขียนไม่สามารถสื่อถึงประสบการณ์ได้โดยตรง จึงจำเป็นต้องใช้การเปรียบเทียบในการอธิบาย
- การเกิดขึ้นของประสบการณ์ไม่เป็นแบบเส้นตรงแบบที่คาดหมายผลลัพธ์ได้
- ความเป็นจริงทางจิตวิญญาณมีทั้งการช่วงชิงและการคัดค้านระหว่างศาสนาและปราชญ์ในหลายสาขา ดังนั้น อาจต้องอาศัยเกณฑ์บางประการในการประเมินคุณค่าทางศาสนา อย่างเช่น การให้สภาวะการมีปัญญาเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ซึ่งเปรียบเสมือนเป็นแสงส่องนำชีวิต การมีเหตุผลในเชิงปรัชญา หรือการส่งเสริมมิติทางคุณธรรมและจริยธรรมในสังคม เป็นต้น

ดังนั้น จึงมีประเด็นสำคัญในปรัชญาวิทยาศาสตร์กายภาพที่นักวิจัยเชิงจิตวิญญาณ ควรจะหลีกเลี่ยง คือ

- วิธีคิดตรรกะตรงด้วยเหตุและผลตามแนวเส้นตรง
- การพิสูจน์ความเป็นจริงด้วยการวัดค่าเชิงประจักษ์
- ความเชื่อที่ว่าทุกอย่างเป็นไปได้ตามกฎธรรมชาติซึ่งตายตัว และมนุษย์สามารถเข้าใจตลอดจนอธิบายกฎนั้นได้โดยสิ้นเชิง
- การนำเอาความรู้ย่อย ๆ มาอธิบายปรากฏการณ์ที่เป็นองค์รวมของเหตุปัจจัย

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการทำงานวิจัยเชิงจิตวิญญาณจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับความเชื่อและคำสอนทางศาสนาอยู่เสมอ ดังนั้น ก่อนที่นักวิจัยจะเริ่มดำเนินการใด ๆ จึงพึงระลึกไว้ว่า ถึงแม้ทุกศาสนาจะมีแนวคิดที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ แต่ก็ยังมีคุณลักษณะหลายประการที่คล้ายคลึงกัน ดังที่ วิลเลียม เจมส์ (Williams James) ได้เสนอหลักเกณฑ์ที่เป็นลักษณะร่วมกันของประสบการณ์ทางจิตวิญญาณของศาสนาต่าง ๆ ไว้ว่ามีฐานคิดร่วมกันคือ

1. โลกที่เราเห็นนั้นเป็นส่วนหนึ่งของโลกในมิติทางจิตวิญญาณอันเป็นสิ่งที่ให้ความหมายแก่โลกที่เรามีชีวิตอยู่นี้ (that the visible world is part of a more spiritual universe from which it draws its chief significance);

2. การเป็นหนึ่งเดียวหรือการดำรงอยู่อย่างสมดุลกลมกลืนกับโลกสูงสุดเป็นเป้าหมายของชีวิตที่แท้จริง (that union or harmonious relation with that higher universe is our true end);

3. การภาวนาหรือการประสานของชีวิตด้านในให้เป็นหนึ่งเดียวกับจิตวิญญาณ ซึ่งอาจเป็นพระเจ้าหรือกฎแห่งความจริงสูงสุด นั้นเป็นภารกิจที่พึงบรรลุอย่างแท้จริง และศักยภาพหรือพลังแห่งจิตวิญญาณที่เกิดขึ้นจะก่อให้เกิดผลทั้งทางจิตใจและทางวัตถุในโลกแห่งปรากฏการณ์ (that prayers or inner communion with the spirit thereof—be that spirit “God” or “Law”—is a process wherein work is really done, and spiritual energy flows in and produces effects, psychological or material, within the phenomenon world);

4. การเข้าถึงความจริงชั้นสูงนี้เป็นปิตุสขที่เติมเต็มให้แก่ชีวิต เป็นเสมือนของขวัญที่ทำให้ชีวิตมีความศักดิ์สิทธิ์ ช่วยให้เราตื่นและเห็นคุณค่าที่แท้จริงของชีวิต และทำให้เรามีความมองอาจบนหนทางของชีวิต (a new zest which adds itself like a gift to life, and takes the form either of lyrical enchantment or of appeal to earnestness and heroism);

5. เป็นหลักประกันที่ให้ความอุ่นใจ สันติสุข และความรัก ความเมตตาอันอ่อนโยนต่อเพื่อนมนุษย์ (an assurance of safety and a temper of peace, and, in relation to others, a preponderance of loving affections)⁴¹

ประเด็นร่วมที่เด่นชัดที่สุดก็คือการมีเป้าหมายหรือความหมายต่อการดำรงอยู่ของสรรพสิ่ง เพื่อมุ่งไปสู่การรวมเข้าเป็นหนึ่ง หรือการใช้ชีวิตอย่างสอดคล้องประสานกันกับกฎเกณฑ์บางอย่างที่มีอำนาจเหนือกว่า นอกจากนั้น ทุกศาสนายังมีจุดมุ่งหมายทั้งด้านสูงและด้านกว้าง ซึ่งด้านสูงคือการสร้างความปิตุสขส่วนบุคคล ผ่านการเห็นความงามของชีวิต การมีจริยธรรมอย่างสูง และความเข้มแข็งที่จะเผชิญปัญหาได้อย่างไม่ย่อท้อ ตลอดจนให้ความรู้สึกถึงความมั่นคง ความเป็นอิสระ ส่วนด้านกว้างก็ได้แก่เรื่องของสันติภาพ และความเมตตากรุณาต่อผู้อื่น

จากที่ได้ทบทวนมานี้ เราอาจสามารถตั้งข้อสังเกตเพื่อการสร้างแนวทางการประเมินได้เป็นข้อ ๆ ดังนี้

- จิตวิญญาณไม่จำเป็นที่จะต้องเป็นเรื่องทางศาสนา และไม่จำเป็นที่จะเป็นเรื่องของภพอื่นชาติอื่น แต่ศาสนาเปรียบเสมือนเส้นทางการเข้าถึงที่สำคัญซึ่งสามารถนำไปสู่เป้าหมายทางจิตวิญญาณได้ในภพชาติปัจจุบัน
- สุขภาวะทางจิตวิญญาณปรากฏอยู่ในบริบททางวัฒนธรรม และมีความเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมอย่างแยกไม่ออก ดังนั้นการประเมินผลต่าง ๆ จะต้องประเมินในบริบทนั้น
- การบรรลุความสมบูรณ์ทางจิตวิญญาณ ไม่เป็นเหตุและผลแบบตรงไปตรงมา สิ่งที่ไม่คาดฝันอาจเกิดขึ้นได้เสมอ และปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นสามารถตีความหมายได้หลายหลาก
- ถึงแม้ปรากฏการณ์ทางจิตวิญญาณเป็นเรื่องปัจเจกภาพ แต่ปรากฏการณ์ก็เป็นสิ่งที่สามารถเข้าถึงได้ร่วมกันในชุมชนของผู้ปฏิบัติ ดังนั้น ในการสรรหาชุมชนเพื่อการประเมินประสบการณ์ทางจิตวิญญาณจึงต้องมุ่งความสนใจไปยังชุมชนที่มีการปฏิบัติเป็นเบื้องต้น

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางจิตวิญญาณไม่ได้เกิดขึ้นตามหลักเหตุและผลที่แน่นอน ดังนั้น การประเมินดังกล่าวจึงไม่สามารถกระทำได้โดยตรง ทั้งการประเมินทางอ้อมนั้นยังต้องสัมพันธ์กับจารีตความรู้หรือวัฒนธรรมความเชื่อที่กำกับแนวทางการปฏิบัติและความหมายของจิตวิญญาณที่มีความหมายเฉพาะตามวัฒนธรรมความเชื่อท้องถิ่นอีกด้วย กระบวนการวิจัยและการประเมินเชิงจิตวิญญาณอาจดำเนินได้ตามขั้นตอนดังต่อไปนี้

- ทำความเข้าใจหลักคำสอนและหลักปรัชญาการปฏิบัติตนตามวิถีชีวิตของบุคคลและชุมชนที่ศึกษา ทั้งในแง่ภววิทยา จักรวาลวิทยา และญาณวิทยา
- ค้นหาทฤษฎีหรือหลักการสำคัญของการเติบโตทางจิตวิญญาณ ซึ่งปรากฏอยู่ในประเพณีปฏิบัติหรือแบบแผนที่ใช้ปฏิบัติ เช่น หลักการให้ทาน หลักศรัทธา หรือหลักการถือศีลจะ เพื่อเป็นแนวทางการประเมิน
- ตรวจสอบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับหลักปฏิบัติ โดยอาจชี้ว่าชุมชนอยู่ในสถานะใดของแบบแผนที่ใช้ปฏิบัติ รวมทั้งสืบค้นว่าผู้คนในชุมชนมีความเข้าใจและนำหลักปฏิบัติไปใช้สร้างความเจริญเติบโตทางจิตวิญญาณได้อย่างไร
- ทำความเข้าใจปัญหาด้านจิตวิญญาณของชุมชนว่าเป็นที่รับรู้และเข้าใจในแง่มุมใด ลักษณะใดบ้าง เพื่อนำไปสู่การนิยามปัญหาและประเมินความสอดคล้องของแนวทางการส่งเสริม
- หากเป็นการประเมินโครงการ ก็อาจพิจารณาว่าลักษณะของโครงการเพื่อการสร้างเสริมคุณภาพทางจิตวิญญาณในชุมชนนั้นสอดคล้องกับประเด็นหลักการและแนวปฏิบัติต่าง ๆ ที่ได้ศึกษามาแล้วทั้งหมดข้างต้นหรือไม่

การขับเคลื่อนสังคม: ข้อเสนอเพื่อการเปลี่ยนกระบวนทัศน์

หากเราถือว่า การเรียนรู้และสร้างเสริมสุขภาวะทางจิตวิญญาณเป็นกระบวนการปรับเปลี่ยนทัศนคติต่อโลกและชีวิต เป็นกระบวนการทางปัญญาที่ต้องใช้การเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับการปฏิบัติ การประเมินการขับเคลื่อนสุขภาวะทางจิตวิญญาณเป็นการปฏิบัติการทางสังคมที่ต้องมีกลวิธีในการเคลื่อนไหว การประเมินการขับเคลื่อนสุขภาวะทางจิตวิญญาณจึงอาจพิจารณาสัมพันธ์กับยุทธศาสตร์การทำงาน ซึ่งในการขับเคลื่อนเพื่อการปรับกระบวนทัศน์ทางสังคมจำเป็นต้องดำเนินการอย่างเป็นระบบเชื่อมโยงกันอย่างน้อย 7 องค์ประกอบ คือ

- 1) ประมวลองค์ความรู้และพัฒนาให้เป็นแนวคิดที่ชัดเจนและใช้ขับเคลื่อนการเรียนรู้ได้ แนวคิดสำคัญที่เรียนรู้ได้หรือ Learnable Key Concept นี้จะทำให้การคิดค้นสร้างกระบวนการเรียนรู้และการพัฒนาเป็นไปได้
- 2) ทบทวนและสะสมกรณีตัวอย่างต่าง ๆ ที่เป็นรูปธรรมของแนวคิด การทบทวนและสะสมกรณีตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมทั้งที่เป็นประสบการณ์ ประวัติศาสตร์ หรือนวัตกรรมใหม่ ๆ ทั้งในระดับสากลและในระดับท้องถิ่นจะทำให้เห็นรูปธรรมที่จะเชื่อมแนวคิดไปสู่การปฏิบัติ การสะสมกรณีตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมจะช่วยให้การประยุกต์ตัวอย่างเพื่อปรับใช้ใหม่ได้

- 3) นำเอาแนวคิดทางสังคมไปสู่ปฏิบัติการ การนำแนวคิดใหม่ไปทดลองปฏิบัติจริงเป็นกระบวนการสำคัญที่จะตรวจสอบฐานวิธีคิดใหม่ว่าสามารถใช้การได้หรือไม่ อย่างไร และยังเป็นขั้นตอนสำคัญในของการสร้างแม่แบบความคิด (exemplar) ที่เป็นตัวอย่างรูปธรรมของวิธีคิดที่สามารถประยุกต์ ผลิตซ้ำ และขยายผลไปในปริณทลของปัญหาอื่น ๆ ได้ เช่น แนวคิดเรื่องการตายอย่างสันติ อาจสามารถนำไปสู่การวิจัยเชิงปฏิบัติการได้ทั้งในระบบบริการสุขภาพ ในระบบชุมชน หรือในระบบการเรียนการสอน เป็นต้น ซึ่งในกระบวนการนี้จะต้องเน้นให้มีวิธีวิทยา (methodology) ที่ถูกต้องแม่นยำ เชื่อถือได้
- 4) ขยายความคิดผ่านสถาบันการศึกษา เป็นการนำแนวคิดใหม่ ๆ เข้าไปสู่ระบบการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษาเพื่อพัฒนาบุคลากรให้มีความรู้ ความเข้าใจ และมีความละเอียดอ่อนต่อมิติสังคมและความเป็นมนุษย์ โดยเน้นหนักที่โรงเรียนแพทย์ พยาบาล และสถาบันที่ผลิตบุคลากรระดับชุมชนที่พร้อมที่จะปฏิรูปการเรียนรู้
- 5) การเคลื่อนแนวความคิดผ่านสื่อ เป็นขั้นตอนเชิงรุกที่ต้องการปรับเปลี่ยนและขยายผลโดยการขับเคลื่อนสังคมผ่านการเรียนรู้ด้วยกลไกการสื่อสาร จะต้องมีการผลิตสื่อเพื่อการนำเสนอทั้งวิธีคิดและการปฏิบัติการ ทั้งในส่วนที่เป็นหนังสือ ตำราเรียนที่วางรากฐานทางวิชาการให้มั่นคง เอกสารวิชาการเพื่อขับเคลื่อนความคิด รวมทั้งสื่ออื่น ๆ ทั้งสำหรับแวดวงวิชาการและสาธารณชน
- 6) สร้างสถานะความเป็นสถาบันผ่านเครือข่ายทางความคิด ในระยะยาว การขยายผลวิธีคิดที่ชัดไปสู่การปฏิบัติและการขับเคลื่อนทางความคิดให้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิธีคิดในวงกว้างจะต้องมีการลงทุนเพื่อสร้างความเป็นสถาบันที่มีมาตรฐานทางวิชาการและมีเครือข่ายทางความคิดที่กว้างขวางเชื่อมโยงทั้งกับสถาบันในต่างประเทศ และสถาบันวิชาการส่วนภูมิภาค / ท้องถิ่น
- 7) สร้างและพัฒนานักวิจัยและปฏิบัติการรุ่นใหม่ กระบวนการปฏิบัติการเป็นประสบการณ์ที่สามารถใช้บ่มเพาะนักวิจัยและนักปฏิบัติ สนับสนุนให้เกิดนักคิดคนรุ่นใหม่ รวมทั้งสร้างชุมชนนักวิชาการที่เข้มแข็ง

การประเมินภาพรวมการขับเคลื่อนสุขภาวะทางจิตวิญญาณอาจดำเนินการประเมินในแต่ละกลยุทธ์เพื่อประเมินสถานะของภาพรวมได้

ข้อคิดทิ้งท้าย

อย่างไรก็ตาม เรายังจำเป็นต้องระวังอคติพื้นฐานที่มักมากับวิธีคิดการสร้างกรอบแนวคิด การนิยามและการประเมิน นั่นคือวิธีคิดที่ว่าผู้ศึกษากับวัตถุที่ศึกษาสามารถแยกขาดจากกันเพื่อการศึกษา ประเมินอย่างเป็นภาวะวิสัยได้ แต่การศึกษาประเมินที่จะเอื้อให้เกิดการเรียนรู้นั้นจะต้องเกิดขึ้นบนพื้นฐานของความสัมพันธ์ที่ถูกต้อง นักวิจัยผู้ประเมินจึงต้องถือว่าการทำวิจัยและการประเมินในเชิงจิตวิญญาณเป็นการดำเนินการแบบกัลยาณมิตร กล่าวคือนักวิจัยไม่ได้เข้าไปในพื้นที่วิจัยเพื่อการตัดสินสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่เป็นการศึกษาประเมินทั้งเพื่อการเติบโตทางจิตวิญญาณของตนเองและเพื่อเอื้อให้ผู้ที่เราเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยได้เรียนรู้จากการประเมินในฐานะที่ในทางพุทธเรียกว่า กัลยาณมิตรและปรโตโมหะ

แนวทางการวิจัยดังกล่าวได้รับความสนใจมากขึ้นและมีการพัฒนาเป็นระเบียบวิธีการวิจัยที่มักเน้นการศึกษาในเชิงคุณภาพ เช่น ในสาขา Transpersonal psychology⁴²

Jennifer Clements และคณะ⁴³ ได้เสนอแนวคิดที่น่าสนใจไว้ในหัวข้อบทความชื่อ If Research Were Sacred เกี่ยวกับวิธีวิทยาของการวิจัยแบบองค์อินทรีย์ (Organic Research) ไว้อย่างน่าประทับใจว่า

Organic inquiry is a qualitative methodology which acknowledges that every research study has an inherent and expanding nature which may be realized through subjective and intuitive methods. Rather than aiming at generalized and replicable results, organic inquiry seeks to present data and analysis in such a way that the individual reader may interact with it and be personally transformed.

บรรณานุกรมท้ายบท

¹ ดูรายละเอียดที่ www.mindandlife.org www.naropa.edu www.noetic.org

² Sutich, A. (1969). "Transpersonal Psychology: An Emerging Force." *Journal of Humanistic Psychology* 8(1): 77-78 Braud, W. and R. Anderson (1998). *Transpersonal Research Methods for Social Sciences: Honoring Human Experience*. Thousand Oaks, C.A., Sage Publications.

³ Newberg, A., A. Alavi, et al. (2001). "The measurement of regional cerebral blood flow during the complex cognitive task of meditation: A preliminary SPECT study." *Psychiatry Research: Neuroimaging*(106): 113-122 Lee, B. and A. Newberg (2005). "Religion and health: A review and critical analysis." *Zygon*(40): 443-468 Newberg, A. and B. Lee (2005). "The neuroscientific study of religious and spiritual phenomena: Or why God doesn't use biostatistics." *Zygon* 40: 469-489. และวารสาร *Zygon*

⁴ Naess, A. (1986). "The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects." *Philosophical Inquiry* 8: 10-31.

⁵ ในช่วงสี่ถึงห้าทศวรรษที่ผ่านมา มีการนำเสนอนวนิยายอิงศรัทธาและเรื่องราวด้านศาสนาที่ได้รับความสนใจอย่างท่วมท้น ตั้งแต่ เรื่อง *The Chronicles of Narnia* ของ C.S. Lewis, *The Lords of the Ring* ของ J.J. Tolkien; *Harry Potter* ของ J. K. Rowling; และ *The Da Vinci Code* ของ Dan Brown เป็นต้น

⁶ นอกจากภาพยนตร์สำคัญที่ก่อให้เกิดกระแสวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับศาสนาได้แก่ *The Temptation of Christ*; *The Da Vinci Code*; และ *Harry Potter* แล้ว ยังมีภาพยนตร์เกี่ยวกับจิตวิญญาณทั้งที่เป็นภาพยนตร์ sci-fi และ romantic film เกิดขึ้น มากมาย เช่น *Beautiful Mind*; *Final Fantasy: The Spirit within*; *Life is Beautiful*; *Contact*; *Close Encounter of the Third Kind*; *Meet Joe Black*; *Greenmiles*; และ *Tuesdays is Morrie* เป็นต้น

⁷ รายการโทรทัศน์ที่เป็นที่นิยมและแพร่พันธุ์ด้วยแนวคิดและมุมมองใหม่ ๆ เกี่ยวกับปรัชญาวิทยาศาสตร์และมิติทางจิตวิญญาณได้แก่ เรื่อง *Star Trek*

⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2546). คำว่า "จิตวิญญาณ" ในร่างพรบ.สุขภาพแห่งชาติมีผลกระทบต่อพระพุทธศาสนาในประเทศไทยอย่างไร. กรุงเทพฯ: เครือข่ายองค์กรพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย.

⁹ อภิญา ตันทวีวงศ์ (บรรณาธิการ) (2544). การเสวนาเรื่อง "สู่สุขภาพทางสังคมและจิตวิญญาณ" : สารสำคัญจากการเสวนา ณ วิทยาลัยพยาบาลบรมราชชนนี กรุงเทพฯ วันที่ 21 กรกฎาคม 2544. นนทบุรี: สำนักงานปฏิรูประบบสุขภาพแห่งชาติ.

¹⁰ การทบทวนเนื้อหาองค์ความรู้ในด้านต่าง ๆ เกี่ยวกับจิตวิญญาณจะดำเนินการในระยะที่ 2 ของโครงการนี้

- ¹¹ พริตจ็อบ คาปรัว เขียน /พระประชา ปสนนธัมโม พระไพศาล วิสาโล สันติสุข โสภณสิริและรสนา โตสิตระกูล แปล (2543). จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ เล่ม 2: อิทธิพลของความคิดแบบเดส์คาร์ทส์ - นิวตัน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ¹² Korten, D.C., Perlas, N. and Shiva, V. (2002). Global Civil Society: The Path Ahead (A draft discussion paper). Available: http://www.cadi.ph/Features/Feature_12_CS_Path_Ahead.htm (2002, December 5)
- ¹³ Principe, W. (1983). "Toward Defining Spirituality." *Sciences Religieuses/Studies in Religion* 12: 127-41.
- ¹⁴ ดู รายงานงานศึกษาวิจัยจากฐานข้อมูลเบื้องต้น โครงการจัดการความรู้และเครือข่ายการวิจัยสุขภาวะทางจิตวิญญาณเร็ว ๆ นี้ทาง <http://www.shi.or.th>
- ¹⁵ การให้ความหมายหรือการนิยามใด ๆ ล้วนเป็นกิจกรรมทางการเมืองวัฒนธรรมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ นิยามเป็นวิธีการหนึ่งที่ภาษาใช้สถาปนาความเป็นจริงทางสังคมขึ้น ดังที่นักปรัชญา Charles Taylor กล่าวไว้ว่า "The language is constitutive of the reality, is essential to its begin the kind of reality it is (Taylor, C. (1979). *Interpretation and the Sciences of Man. Interpretive Social Science: A Reader*. P. Rabinow and W. Sullivan. Berkeley, University of California Press.)" ในขณะที่ Pierre Bourdieu นักสังคมศาสตร์นามกระเดื่องชาวฝรั่งเศส เขียนถึงการเมืองกับการนิยามไว้ว่า การต่อสู้ทางการเมืองโดยรากเหง้าแล้วเป็นการต่อสู้เชิงสัญลักษณ์เพื่อกำหนดนิยามและความหมายในสังคม (Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, Cambridge University Press.)
- ¹⁶ เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างภาษาและความคิดเป็นเรื่องสำคัญ โดยเฉพาะเมื่อพูดถึงการแปลความหมายของคำต่าง ๆ (โปรดดูเกษียร เตชะพีระ (2537). การให้ความหมายกับประชาธิปไตย (1). *วิสามันท์* สำนักพิมพ์ทางไท: 218-222.) เกษียรตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการเป็นปรากฏการณ์ข้ามภาษาข้ามวัฒนธรรมของการเผยแพร่ "ประชาธิปไตย" ว่า โดยที่ประเทศต้นคิดและชาติอาณานิคมเป็นชาติต่างภาษาต่างวัฒนธรรมกัน เมื่อคำว่า "ประชาธิปไตย" ถูกนำเข้ามายังชาติอาณานิคมนั้นในกระบวนการให้ความหมายตีความและแปลความ ประชาธิปไตย คำว่า ประชาธิปไตย ได้ผลมาจากสนามความหมาย (Semantic field) ฝ่าด่านภาษา ด่านวัฒนธรรมข้ามเข้าสู่สนามความหมายใหม่ในภาษาของชาติอาณานิคม เกษียรชี้ให้เห็นว่ามีการช่วงชิงกำหนดความหมายและคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ของคำว่า "ประชาธิปไตย" ไปต่าง ๆ กันให้สอดคล้องกับเจตนาทางการเมืองของแต่ละเจ้าความคิด การช่วงชิงกำหนดความหมายโดยผ่านวาทกรรม (discourse) แบบต่าง ๆ นี้เอง ที่เกษียรถือว่าเป็นสาระสำคัญของการเมืองวัฒนธรรม หรือ Cultural politics การสร้างแนวคิดและความหมายของคำจึงสัมพันธ์กับสนามความหมายที่คำและสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้อง
- ¹⁷ ดูรายงานการประชุมเวทีสาธารณะเรื่อง "สุขภาวะทางจิตวิญญาณกับการแพทย์" วันที่ 27 กุมภาพันธ์ 2549 ณ ห้องประชุมคณะแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จัดโดย สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ ร่วมกับคณะแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และแผนพัฒนาจิตเพื่อสุขภาพ มูลนิธิสตรี้-สฤชต์วงศ์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) โปรดพิจารณาพร้อมกับ สุเนตร รุ่งแจ้งสุวรรณ, Ed. ธรรมโฆณณ์ มรดกธรรมพุทธศาสนิกฯ. กรุงเทพฯ.
- ¹⁸ Carrette, J. and R. King (2005). *Selling Spirituality: The Silent Takeover of Religion*. London and New York, Routledge. Pp. 33-38.
- ¹⁹ ศึกษางานและแนวคิดของธอโรได้จาก ความเรียงสั้นของเฮนรี เดวิด ธอโร (Great Short Works of Henry David Thoreau), พจนา จันทรสันติ แปล, โครงการจัดพิมพ์คปไฟ, สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง และการค้นหาทางปรัชญาในวอลเดน
- ²⁰ Edwin Arnold (1995). *The Light of Asia*, Kessinger Publishing
- ²¹ Wallace, A. B. (1996). *Choosing Reality, A Buddhist View of Physics and the Mind*. Ithaca, New York, Snow Lion Publications.
- ²² Zinnbauer, B. J. and K. I. Pargament (1997). "Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy." *Journal of the Scientific Study of Religion* 36(4): 555.
- ²³ Carrette, J. and R. King (2005). *Selling Spirituality: The Silent Takeover of Religion*. London and New York, Routledge. Pp. 33-38.
- ²⁴ Bohm, David. 1980. *Wholeness and the Implicate Order*. London: Routledge.

- ²⁵ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (2546). คำว่า "จิตวิญญาน" ในร่างพรบ.สุขภาพแห่งชาติมีผลกระทบต่อพระพุทธศาสนาในประเทศไทยอย่างไร. กรุงเทพฯ: เครือข่ายองค์กรพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย.
- ²⁶ พุทธทาสภิกขุ (2512) สุนทรียาปริทรรณ เล่มที่ 1 หน้า 20 สวนโมกขพลาราม จ.สุราษฎร์ธานี
- ²⁷ Gombrich, F. Richard Buddhist Precept and Practice: Traditional Buddhism in the Rural Highlands of Ceylon. New York: Columbia University Press.1996
- ²⁸ สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (2538). พุทธกับไสยในสังคมไทย. กรุงเทพฯ: ส่องสยาม.
- ²⁹ Gardner, Howard. 1999. Intelligence Reframed. New York: Basic Books.
- ³⁰ Polanyi, M. (1958). Personal knowledge: towards a post-critical philosophy. Chicago, IL, University of Chicago Press.
- ³¹ เนื้อหาส่วนนี้ประมวลมาจากข้อมูลที่ค้นได้จากอินเทอร์เน็ต ได้แก่
www.austlii.edu.au/au/legis/act/consol_act/la2001133/s130.html; www.samvak.tripod.com/define.html;
http://en.wikipedia.org/wiki/Fallacies_of_definition; www.philosophypages.com/lg/e05.html;
www.jainworld.com/education/tatvagyan1/lesson3.htm.
- ³² Schutz, A. 1967. "Symbol, reality and society" Collected Papers, Vol. 1, The Problem of Social Reality, Part III, Nijhoff, The Hague.
- ³³ http://en.wikipedia.org/wiki/Ramsey-Lewis_method
- ³⁴ พุทธทาสภิกขุ (2548). อธิปปัจจยตา. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
- ³⁵ ดู ธเนศ วงศ์ยานนาวา 2547, องค์กรวม/องค์ขาด/องค์อนันต์ และ ไชยันต์ ไชยพร ช่าง! ความเป็นไปได้ของสหวิทยาการและการศึกษาแบบองค์รวม ใน วารสารสังคมศาสตร์ ปีที่ 35 ฉบับที่ 1 มกราคม-มิย 2547 หน้า 63-111 และ 199-255
- ³⁶ วีระ สมบูรณ์ ได้ทบทวนแนวคิดเรื่ององค์รวมและได้เสนอข้อคิดของ ค้านท์ ที่เสนอว่า แนวคิดเรื่ององค์รวมสามารถเป็นเครื่องมือเชิงตรรกะในฐานะ จุดรวมเชิงจินตนาการ (focus imaginarius) ให้กับเหตุผลได้ ดู วีระ 2547 น. 121 ข้อพิจารณาบางประการเกี่ยวกับองค์รวมและการลดทอนแยกส่วน วารสารสังคมศาสตร์ ปีที่ 35 ฉบับที่ 1 มกราคม-มิย 2547 หน้า 112-143
- ³⁷ Frederic and Mary Ann Brussat ได้เสนอรายการองค์ประกอบจิตวิญญานไว้ในหนังสือ how to ของเขา (Brussat, F. and M. A. Brussat (1998). Spiritual Literacy: Reading the Sacred in Everyday Life, Scribner.) โดยรวบรวมรายการไว้ตามลำดับอักษรไว้เบ็ดเสร็จอย่างน่าสนใจ ดังนี้

A

ATTENTION: Pay attention. Stay awake and totally alert. See with receptive eyes and discover a world of ceaseless wonders.

B

BEAUTY: Walk the path of beauty. Relish and encourage its inward and outward expressions. Acknowledge the radiance of the creation.

BEING PRESENT: Live in the present moment. Don't obsess about the past or worry about the future. All you need is right here now.

C

COMPASSION: Open your heart, mind, and soul to the pain and suffering in the world. Reach out to others and discover the rewards and obligations of deep feeling.

CONNECTIONS: Cultivate the art of making connections. See how your life is intimately related to all life on the planet.

D

DEVOTION: Express your feelings of praise and adoration through devotional practices. Pray with words and pray through your actions.

E

ENTHUSIASM: Celebrate life with this intoxicating passion. It adds zest to everything and helps build community. Hold nothing back.

F

FAITH: Recognize and accept that there is another dimension to life than what is obvious to us. Live with obstacles, doubt, and paradox, knowing that God is always present in the world.

FORGIVENESS: In both your private and public lives, discover the sweet release that comes from forgiving others. Feel the healing balm of being forgiven and of forgiving yourself.

G

GRACE: Accept grace and your world will be larger, deeper, richer, and fuller. Look for its intimations everywhere. Let this seed of the Giver of Life bloom in your words and deeds.

GRATITUDE: Spell out your days with a grammar of gratitude. Be thankful for all the blessings in your life.

H

HOPE: Let this positive and potent emotion fuel your dreams and support your service of others. Through your attitudes and actions, encourage others never to lose hope.

HOSPITALITY: Practice hospitality in a world where too often strangers are feared, enemies are hated, and the "other" is shunned. Welcome guests and alien ideas with graciousness.

I

IMAGINATION: Give imagination free rein in your life. Explore its images and ponder its meaning-making moments, and it will always present you with something new to be seen, felt, or made known.

J

JOY: Rejoice and be exceedingly glad. Find this divine energy in your daily life and share it with others.

JUSTICE: Seek liberty and justice for all. Work for a free and fair world where oppression and inequality no longer exist.

K

KINDNESS: Let Spirit flow through you in little acts of kindness, brief words of encouragement, and manifold expressions of courtesy. These deeds will add to the planet's fund of good will.

L

LISTENING: Cultivate the art of deep listening in which you lean toward the world in love. All things in the universe want to be heard, as do the many voices inside us.

LOVE: Fall in love over and over again every day. Love your family, your neighbors, your enemies, and yourself. And don't stop with humans. Love animals, plants, stones, even the galaxies.

M

MEANING: Constantly try to discover the significance of your experiences. Seek further understandings from sacred texts and spiritual teachers.

N

NURTURING: Take good care of the best that is within you. Self-exploration and personal growth continue throughout our lifetimes and equip us to tend to the needs of others.

O

OPENNESS: Hold an open house in your heart for all people and all things. Practice empathy with others and receptiveness toward the universe.

P

PEACE: Protect the earth's future by promoting peace every day. Your small steps will link you with others who are combating violence in the world.

PLAY: Be playful. Express your creative spirit in spontaneity. Hurrah the pleasures of being, and let loose your laughter.

Q

QUESTING: Savor questions and thrill to the quest. See your life as a journey that quickens your faith and deepens your soul.

R

REVERENCE: Practice reverence for life. The sacred is in, with, and under all the things of the world. Respond with appropriate respect and awe.

S

SHADOW: Give up trying to hide, deny, or escape from your imperfections. Listen to what your demons have to say to you.

SILENCE: Slow down. Be calm. Find a place where you can regularly practice silence. There you will find the resources to revitalize your body, mind, and soul.

T

TEACHERS: Be willing to learn from the spiritual teachers all around you, however unlikely or unlike you they may be. Always be a sensitive student.

TRANSFORMATION: Welcome the positive changes that are taking place in your life. Open up the windows and let in some fresh air. Wholeness and healing are waiting in the wings.

U

UNITY: In this age of global spirituality, respect differences but affirm commonalities. Work together with those who are trying to make the world a better place.

V

VISION: Practice the art of seeing the invisible. Use the wisdom of your personal visions to renew yourself and your community.

W

WONDER: Cultivate a vibrant curiosity and welcome the reports of your senses. The world is alive and moving toward you with rare epiphanies and wonderful surprises. Remember you are standing on holy ground.

X

X - THE MYSTERY: Accept the unknown as part of life. Don't try to unravel the profound mysteries of God, human nature, and the natural world. Love the ineffable.

Y

YEARNING: Follow your heart's boundless desire. It takes you out of yourself and fosters an appreciation for the multidimensional pleasures of life.

YOU: Accept that you are a child of God. Sing your own song with gusto. Fulfill your mission as a copartner with the Holy One in the unfolding drama of the universe.

Z

ZEAL: Be passionately aroused by life. Cherish every moment, honor your commitments, and treasure your kinship with all.

³⁸ Elkins, D. N., L. L. Hughes, et al. (1988). "Toward a humanistics-phenomenological spirituality: Definition, description, and measurement." *Journal of Humanistic Psychology* 28(4): 5-17

³⁹ Galek, K., et al. (2005). "Assessing a Patient's Spiritual Needs." *Holistic Nurse Practitioner* 19(2): 62-69.

⁴⁰ (ดู JCAHO, BHC Accreditation News 2003; CARF International Standard Manual 2004, อ้างใน Galek, K., et al. (2005). "Assessing a Patient's Spiritual Needs," *Holistic Nurse Practitioner* 19(2): 62-69.) Gelek et al, ยังได้กล่าวถึงความเห็นของ Handzo and Koenig ที่กล่าวว่า

there is little disagreement any more in the healthcare community about *whether* spiritual care should be part of the treatment process. In many forums, the question has shifted to *how* spiritual care is to be provided and, more specifically, *who* should provide it.

⁴¹ James, W. (1961). *The varieties of religious experience*. New York, Collier Books

⁴² Sutich, A. (1969). "Transpersonal Psychology: An Emerging Force." *Journal of Humanistic Psychology* 8(1): 77-78; Thomas, L. E. and P. E. Cooper (1980). "Incidence and psychological correlates of intense spiritual experiences." *Journal of Transpersonal Psychology* 12(1): 75-85; Wilber, K. (1980). *The Atman Project : A Transpersonal View of Human Development* Wheaton, Ill., a Quest Book, The Theosophical Publishing House; Wilber, K. (1983). *Up From Eden: A Transpersonal View of Human Evolution*. London, Henley, Melbourne, Routledge and Kegan Paul; Tart, C. T. and A. J. Deikman (1991). "Mindfulness, spiritual seeking and psychotherapy." *Journal of Transpersonal Psychology* 23(1): 29-52; Cowley, A. S. (1993). "Transpersonal social work: a theory for the 1990s." *Social work* 38(5): 527-534; Boorstein, S., Ed. (1996). *Transpersonal psychotherapy* (2nd ed.). Albany, NY, State University of New York Press; Cortright, B. (1997). *Psychotherapy and spirit: Theory and practice in transpersonal psychotherapy*. Albany, NY, State University of New York Press; Braud, W. and R. Anderson (1998). *Transpersonal Research Methods for Social Sciences: Honoring Human Experience*. Thousand Oaks, C.A., Sage Publications.

⁴³ Jennifer Clements, Dorothy Ettling, Dianne Jenett, & Lisa Shields. *From Organic Research: Towards a New Methodology* (Focus, Summer, 1996. 4[2], 5)